Siddhanta Kalpavalli.

ॐ

॥ सिद्धान्तकल्पवल्ली ॥

केसरवल्ल्याख्यया व्याख्यया
सहिता

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपरम-
शिवेन्द्रसरस्वतीपादाब्जसेवापरायण
श्रीसदाशिवेन्द्रसरस्वत्या
विरचिता ।

श्रीरङ्गस्थ
श्रीवाणीविलासमुद्रायन्त्रालये
समुद्रिता ।
१९१०.

और कामधेनु गो—इनका सुवर्णमयी मूर्तियां स्थापित
करे। उन सबका नाम-मन्त्र (यथा 'गोवर्धनाय नमः'

॥ ओम् ॥

॥ सिद्धान्तकल्पवल्ली ॥

अङ्कुरितबोधमुद्रिक-
मपसव्योरूपरिस्थसव्यपदम् ।
वस्त्वेकमनुसरामो
वटभूरुहमूलवास्तव्यम् ॥ १ ॥

स्वाज्ञानेन विवर्तितत्रिभुवनाकारेण यः सर्वतः
स्वस्मै यः स्वयमेव चोपदिशति स्व शिष्यगुर्वात्मना ।
स्वज्ञानेन च योऽद्वितीयसुखसद्बोधात्मना शिष्यते
तस्मै विस्मयनीयशक्तिनिधये कस्मैचिदस्मै नमः ॥

सिद्धान्तलेशसंग्रहाख्यग्रन्थे वर्णितानां मतानां सुखेनाव-धारणार्थं चिकीर्षितस्य सिद्धान्तकल्पवल्ल्याख्यग्रन्थस्य निष्प्र-त्यूहपरिपूरणाय कृतमिष्टदेवतानमस्कारात्मकं मङ्गलं शिष्य-शिक्षायै ग्रन्थतो निबध्नाति— अङ्कुरितेति । अङ्कुरिता म-

—और कामधेनु गौ—इनकी सुवर्णमयी मूर्तियाँ [illegible]
करे। उन सबका नाम-मन्त्र (यथा 'गोवर्धनाय नमः'

ञ्ज्ञाताङ्कुरा स्फुरन्ती बोधमुद्रिका यस्य तत्तथोक्तम्, अपसव्यस्य दक्षिणस्य ऊरोरुपरि तिष्ठतीति उपरिस्थ सव्य वाम पद पाद यस्य तत्तथोक्तम्, एतेन वीरासनासीनत्वमुक्त भवति। वटभूरुहस्य वटवृक्षस्य मूले वसतीति वास्तव्यम्। 'वसेस्तव्यत्कर्तरि' इति कर्तरि तव्यत्प्रत्यय। तदेक अव्यपदेश्य श्रीदक्षिणामूर्तिरूप वस्तु अनुसराम उपास्महे इत्यर्थ ॥ १ ॥

वदनतदधोविभाग-
व्यञ्जितमातङ्गमानवाभेदम्।
मदनारिभागधेयं
महिमानं वयमुपास्महे कमपि ॥ २ ॥

'श्रेयासि बहुविघ्नानि' इति प्रसिद्धे परमश्रेय साधनीभूते ग्रन्थे बहुतरविघ्नसभावनया तन्निवर्तनसमर्थ श्रीविघ्नराजानुसधानरूप मङ्गलान्तरमारचयति— **वदनेति**। वदन मुख तस्य अधोविभाग अधस्तनावयवसघात ताभ्या व्यञ्जित ज्ञापित मातङ्गमानवयो गजनरयो अभेदो यस्य स तथोक्त, मुखे गजरूपोऽन्यत्र नररूप इति यावत्। मदनारे परमशिवस्य भागधेय भाग्यरूप कमपि निरुपाख्यम्। श्रीविघ्नराजात्मक महिमान वय उपास्महे भजामहे इत्यर्थ ॥ २ ॥

यदपाङ्गितः प्रबोधो
भवदुःस्वप्नावसानकरः ।
तमहं परमशिवेन्द्रं
वन्दे गुरुमखिलतन्त्रजीवातुम् ॥ ३ ॥

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ' इत्यादिश्रुतेर्गुरूपदिष्टानुपदिष्टसकलार्थावगतिर्गुरुभक्त्यधीनेति गुरु नमस्करोति— यदिति । यदपाङ्गित येनापाङ्गित कटाक्षित । प्रबोध जीवब्रह्मैक्यसाक्षात्कार । भवदु स्वप्नावसानकर भव ससार मिथ्यापरिकल्पित स एव दु स्वप्न सकलानर्थभाजनत्वात् तस्यावसानकर सवासनोच्छेदकर, ज्ञाने नाज्ञानोच्छेदे तत्कार्यससारोच्छेदस्यावश्यभावित्वात् । एव च सविलासाज्ञानोच्छेदक्षमसाक्षात्कार यत्कटाक्षैकलभ्य त अखिलतन्त्रजीवातुम् अखिलानि यानि तन्त्राणि दर्शनानि तेषा जीवातु उज्जीवकम्, सर्वेषा तन्त्राणा परमतात्पर्येणाद्वितीयब्रह्मावसायित्वस्य तत्र तत्र स्वकृतग्रन्थेषु स्थापितत्वात् । एतादृश परमशिवेन्द्र श्रीगुरुम् अह वन्दे नमस्करोमीत्यर्थ ॥

सिद्धान्तलेशसंग्रह-
वर्णितनानामतावधानाय ।

[illegible]
करें। उन सबका [illegible] (देखें '[illegible]'

हृद्यैरहं कतिपयैः
पद्यैः संदर्भयामि कृतिमेताम् ॥ ४ ॥

चिकीर्षितं प्रतिजानीते—सिद्धान्तेति । हृद्यैः बह्वर्थसूचकसरलपदगुम्भितत्वेन मनोहरैः । एतां चिकीर्षितत्वेन बुद्धिस्थां कृतिं सिद्धान्तकल्पवल्ल्याख्यामित्यर्थः ॥ ४ ॥

---

१. विधिवादः ।

इह खलु शान्त्यादिमतः
प्रत्यग्ब्रह्मैक्यबोधसंपत्त्यै ।
आत्मा श्रोतव्य इति
श्रुतो विधिः किंविधो ग्रहीतव्यः ॥ ५ ॥

तत्र प्रथमं समन्वयाध्यायार्थं दिदर्शयिषुरादौ साधनचतुष्टयसंपन्नस्यापातप्रतिपन्नब्रह्मात्मभावस्य तन्निश्चयार्थं तज्ज्ञानाय 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यत्र प्रतीयमानस्य विधेः प्रकारप्रश्नमाह—इहेति । तत्र त्रयो हि विधयः सन्ति अपूर्वं नियमः परिसंख्या चेति । तत्र विना वचनं कथमपि अप्राप्तस्य प्रापकत्वं

विधिराद्यः, यथा व्रीहीन् प्रोक्षतीति । पक्षप्राप्तस्याप्राप्तांशस्य परिपूरणफलको विधिर्द्वितीयः, यथा व्रीहीनवहन्तीति । उभयत्रैकस्य उभयोर्वा एकत्र युगपत्प्राप्तौ अन्यतरनिवृत्तिफलको विधिस्तृतीयः, यथा अग्निचयनेऽश्वगर्दभरशनयोर्ग्रहणे युगपदनुष्ठेये सामर्थ्याविशेषेण युगपत्प्राप्तस्य 'इमामगृभ्णन् रशनामृतस्य' इति मन्त्रस्य 'इत्यश्वाभिधानीमादत्ते' इति गर्दभरशनाग्रहणस्य व्यावृत्तिमात्रफलको विधिः ; यथा वा 'पञ्चपञ्चनखा भक्ष्याः' इति च । एवं त्रिप्रकारेषु तेषु श्रवणविधिः किंप्रकार आश्रयणीय इत्यर्थः ॥ ५ ॥

अत्र प्रकटार्थकृतः
श्रवणं ब्रह्मापरोक्षहेतुतया ।
अप्राप्तमतो विधिरय-
मपूर्व एवेति मन्यन्ते ॥ ६ ॥

वेदान्तश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतया कुत्राप्यप्राप्तं प्रमाणान्तरेण । कृतश्रवणस्यापि कस्यचित् तदनुदयेनाकृतश्रवणस्यापि वामदेवादेस्तदुदयेन चान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारदर्शनात्, श्रवणमात्रं श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतुरिति सामान्यनियमस्य कर्मकाण्डश्रवणे व्यभिचाराच्च । अतोऽप्राप्तत्वादयमपूर्वविधिरेवेति मतेनोत्तरमाह— अत्रेति ।

आर कामधेनु गो—इनकी सुवर्णमयी मूर्ति
करे। उन सबका नाम-मन्त्र (यथा 'गो...

वेदान्तश्रवणमिदं
नाप्राप्तं किं तु पक्षतः प्राप्तम् ।
नियमविधिरेष तस्मा-
दित्याहुर्विवरणाचार्याः ॥ ७ ॥

ननु वेदान्तश्रवणं नित्यापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहेतुतया नाप्राप्तम्, अपरोक्षवस्तुविषयप्रमाणस्य साक्षात्कारहेतुत्वेन, विचारस्य विचार्यनिर्णयहेतुत्वेन च विचारितवेदान्तशब्दज्ञानरूपस्य श्रवणस्य तद्धेतुत्वप्राप्तेः । न चोक्तव्यभिचारः, सहकारिविरहेणान्वयव्यभिचारस्यादोषत्वात्, जन्मान्तरश्रवणात् फलसंभवेन व्यतिरेकव्यभिचाराभावाच्च । अतो नापूर्वविधिरिति अपरितोषान्मतान्तरमाह— वेदान्तेति । नियमविधिरेवायम्, तद्विद्वयभावे मनोगोचरे स्वस्मिन् श्रुतिबोधितसूक्ष्मतमविशेषावधारणाय मनस एव सप्रणिधानं व्यापारे तच्छास्त्रश्रवणेऽपि मेधाविनो गुरुनिरपेक्षवेदान्तविचारे मन्दव्युत्पन्नस्य भाषाप्रबन्धश्रवणे प्रवृत्तिप्रसक्तिरस्तीति साधनस्य भ्रान्तिप्राप्तेर्मनःप्रणिधानादिभिर्गुर्वधीनाद्वितीयवस्तुपरवेदान्तश्रवणं पक्षतः प्राप्तमित्यतो नियमविधिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

केचित्परोक्षमेव
ज्ञानं शब्दादुदेति पश्चात्तु ।

तस्मान्मननादियुता-
दपरोक्षज्ञानमत्र नियम इति ॥ ८ ॥

प्रथमं शब्दान्निर्विचिकित्सं परोक्षज्ञानमेवोदेति पश्चान्मननादिमहिताच्चस्मादेव शब्दादपरोक्षज्ञानम्, भावनाप्रचयस्य बाह्यार्थासमर्थे विधुरचित्ते कामिनीसाक्षात्कारसामर्थ्याधायकत्वक्लृप्तेः । एवं च परोक्षज्ञान एव प्रागुक्तरीत्या पाक्षिकत्वप्राप्तौ नियमविधिरिति मतान्तरमाह— केचिदिति ।

साक्षात्कारे करणं
विमलं मन एव न तु शब्दः ।
शब्दः परोक्षमात्रे
तस्मात्तत्रैव नियम इत्यपरे ॥ ९ ॥

अत्रापरोक्षज्ञाने 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इत्यादिश्रुतेः शास्त्राचार्योपदेशसंस्कृतं मन एव साक्षात्कारे करणम्, न तु शब्दः । शब्दस्तु परोक्षमात्रे । तस्मात्तत्रैव पूर्ववन्नियमविधिरिति मतान्तरमाह— साक्षादिति ।

भवतु मन एव साक्षा-
त्कारे करणं तथापि तत्रैव ।

सहकारितया श्रवणं
नियम्यते न तु परोक्ष इत्येके ॥ १० ॥

अस्तु नाम साक्षात्कारे मन एव करणम्, तथापि प्रकाशमाने वस्तुन्यारोपिताविवेकनिवारकशास्त्रसद्भावे तच्छ्रवणं तत्साक्षात्कारकरणसहकारीति नियमस्य श्रोत्रसहकारिणि षड्जाद्यविवेकनिरासके गान्धर्वशास्त्रे क्लृप्तत्वात्। 'द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इति दर्शनमुद्दिश्य श्रवणविधानात्तत्रैव साक्षात्कारकरणीभूतमनःसहकारितया श्रवणं नियम्यत इति मतान्तरमाह— भवतु मन एवेति ॥ १० ॥

संक्षेपाचार्यास्तु
श्रवणं न ज्ञानफलकमेवं च।
पुरुषापराधशान्त्यै
नियम्यते श्रवणमित्याहुः ॥ ११ ॥

श्रवणं नाम न विचारितवेदान्तशब्दज्ञानरूपम्, ज्ञानस्याविधेयत्वात्; किंतु ऊहापोहात्मकमानसक्रियारूपम्। तच्च न परोक्षादिज्ञानफलकम्, ज्ञानस्य प्रमाणफलत्वात्। एवं च तात्पर्यनिर्णयद्वारा तात्पर्यभ्रमरूपपुरुषापराधशान्त्यर्थत्वेन श्रवणं नियम्यत इति मतान्तरमाह— संक्षेपाचार्यास्त्विति।

पुरुषापराधनिरासः फलम् ; द्रष्टव्य इति दर्शनार्थत्वेन स्तुतिमात्रम्, न श्रवणफलकीर्तनमिति भावः ॥ ११ ॥

श्रवणमनुतिष्ठतः स्या-
दन्यत्रापि क्वचित्प्रवृत्तिरिति ।
तद्व्यावृत्तिफलां परि-
संख्यामभिदधति वार्तिकाचार्याः ॥ १२ ॥

ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणं कुर्वतश्चिकित्साज्ञानार्थं चरकादिग्रन्थे प्रवृत्तस्येव मध्ये मध्ये व्यापारान्तरेऽपि प्रवृत्तिः प्रसज्येतेति तन्निवृत्तिफलकः परिसङ्ख्याविधिरिति मतान्तरमाह— **श्रवणमिति**। 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' 'तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथ' इति व्यापारान्तरप्रतिषेधश्रवणादिति भावः ॥ १२ ॥

वेदान्तवाक्यजन्यो
बोधः श्रवणं तदत्र मानफले ।
का वा कथा विधीना-
मिति वाचस्पतिमतानुगाः प्राहुः ॥ १३ ॥

'आत्मा श्रोतव्यः' इत्यात्मविषयत्वेन निबध्यमानमागमाचार्योपदेशजन्यमात्मज्ञानमेव श्रवणम्, न तु विचाररूपम् ।

और कामधेनु गान्इनकी ... मूर्तियां स्थापित
करें। उन सबका नाम-मन्त्र (यथा 'गोवर्धनाय नमः'

इदमेकमेव लक्षण-
मस्येति प्राहुराचार्याः ॥ १५ ॥

उत्पत्तिस्थितिकारणत्वस्य निमित्तसाधारण्यात् लयकारणत्वमात्रोक्तावुपादानकारणत्वसिद्धावपि निमित्तत्वासिद्धेरभिन्ननिमित्तोपादानत्वसिद्ध्यर्थमिदमेकमेव लक्षणमिति मतान्तरमाह— केचिदिति । अस्य जगत इत्यर्थ ॥ १५ ॥

अस्योपादानत्व
विश्वाकृत्या विवर्तमानत्वम् ।
तत्र विवर्तः स्वासम-
सत्ताकतदन्यथाभावः ॥ १६ ॥

अत्रोपादानत्व न परमाणुवदारम्भकत्वम्, एकत्वात् । नापि प्रकृतिवत्परिणामित्वम्, अविकारित्वात् । किं तु अविद्यया *वियदादिविश्वाकारेण विवर्तमानत्वमित्याह— अस्येति ।* विवर्तलक्षणमाह— तत्रेति । विवर्त इति लक्ष्यनिर्देश । उपादानविषमसत्ताकत्वे सति अन्यथाभावत्व लक्षणमिति दिक् ॥ १६ ॥

अथ किमिहोपादानं
शुद्धं किमुतेश्वरोऽथ जीवो वा ।

[illegible]

योनिरिति संगिरन्ते
मायाविद्याभिदाविदः केचित् ॥ १९ ॥

'एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुष प्राप्यास्तं गच्छन्ति' इति कलाशब्दवाच्यप्राणान्तःकरणादीना विदुष. प्रायणे जीवाश्रिताविद्याकार्यभूतसूक्ष्मपरिणामत्वाभिप्रायेण विद्ययोच्छेद उक्तः । 'गताः कलाः पञ्चदशप्रतिष्ठाः' इति श्रुत्यन्तरे ईश्वराश्रितमायाकार्यमहाभूतपरिणामत्वाभिप्रायेण प्रतिष्ठाशब्दितमहाभूतेषु लयोक्तेश्च अन्तःकरणादौ जीवेशावुभावप्युपादानम्, वियदादौ त्वीश्वर एवेति मायाविद्याभेदवादिषु केषांचिन्मतमाह— वियदिति ॥ १९ ॥

अन्तःकरणप्रभृतेः
स्वाविद्यामात्रपरिणतत्वेन ।
स्याज्जीव एव योनि-
स्तत्रेति तदेकदेशिनः प्राहुः ॥ २० ॥

यथा वियदादे. ईश्वराश्रितमायापरिणामत्वेन तत्रेश्वर एवोपादानम्, तथा अन्तःकरणादेर्जीवाविद्यामात्रपरिणतत्वेन तत्र जीव एवोपादानम्; 'गताः कला' इति श्रुतिस्तु म्रियमाणे तत्त्वविदि पार्श्वस्थाः भूतेषु लयं पश्यन्तीति परदृष्ट्यभिप्रा-

[illegible] कामना [illegible] स्थापित
करे। उन सबका नाम-मन्त्र (यथा 'गोवर्धनाय नमः'

येति कलाप्रलयाधिकरणभाष्ये स्पष्टत्वादित्यभिप्रेत्य तदेकदेशिमतमाह— अन्तःकरणेति ॥ २० ॥

तदभेदवादिमध्ये
केचिज्जीवे तदध्यासात् ।
अन्तःकरणादीनां
जीवोपादानतामाहुः ॥ २१ ॥

अन्तःकरणादौ जीवतादात्म्यस्यानुभवादध्यासभाष्ये जीव एव तदध्यासवर्णनाज्जीव एवोपादानमिति मायाविद्ययोरभेदवादिष्वेकदेशिमतमाह— तदभेदेति ॥ २१ ॥

इतरे तु संगिरन्ते
यावद्व्यवहारसिद्धविश्वस्य ।
ब्रह्मैवोपादानं
जीवस्तु प्रातिभासिकस्येति ॥ २२ ॥

'एतस्माज्जायते प्राण' इत्यादिश्रुतेर्व्यावहारिकाशेषप्रपञ्चस्य ब्रह्मैवोपादानम्, जीवस्तु प्रातिभासिकस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य चेति मतान्तरमाह— इतरे त्विति । ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे कार्त्स्न्येन जगदाकारपरिणामे जगद्व्यतिरेकेण ब्रह्माभावप्रसङ्गः । तदेकदेशेन तदुक्तौ निरवयवत्वश्रुतिव्याकोप इत्याशे-

पपरिहारायाश्रिते विवर्तवादे तन्निवर्तनार्थं 'आत्मनि चैव विचित्राश्च हि' इति सूत्रेण जैवस्वप्नसर्गस्य सिद्धवत्कारादिति भावः ॥ २२ ॥

स्वस्मिन्नेव स्वप्नव-
 दीशानत्वादिसर्वकल्पनया ।
जीवः सर्वविकारो-
 पादानमिति ब्रुवन्त्यन्ये ॥ २३ ॥

'पुरत्रये क्रीडति यश्च जीवस्ततस्तु जातं सकलं विचित्रम्' इति श्रुतेर्जीव एव स्वप्नमृगगजादिवत् स्वस्मिन्नेवेश्वरत्वादि सर्वकल्पकत्वेन सर्वप्रपञ्चोपादानमिति मतान्तरमाह— स्वस्मिन्नेवेति ॥ २३ ॥

अथ तत्त्वनिर्णयकृतः
 परिणामितया विवर्तमानतया ।
माया ब्रह्म च विश्वो-
 पादानं श्रुतिन इत्याहुः ॥ २४ ॥

ननु उक्तरीत्या ब्रह्मण एव जगदुपादानत्वे 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादिश्रुतेः का गतिरित्याशङ्क्य श्रुतिद्वयानुरोधात् कार्ये सत्ताजाड्योभयधर्मानुवृत्तिदर्शनाच्च ब्रह्म विवर्तोपादानं

माया तु परिणाम्युपादानमिति मतेनोत्तरमाह— अथेति। अत एव स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपादानलक्षणमुभयसाधारणमिति भाव.॥ २४॥

संक्षेपाचार्यास्तु
ब्रह्मैवाशेषजगदुपादानम्।
द्वारतया मायायाः
कार्येष्वनुवृत्तिरित्याहुः॥ २५॥

ब्रह्मैव सकलजगदुपादानम्, कूटस्थस्य स्वत. कारणत्वायोगेन मायाद्वारा। माया तु द्वारकारणम्। तस्या अपि कार्येष्वनुवृत्तिः संभवति। मृल्लक्षणतया घटादावनुवृत्तिदर्शनादिति मतान्तरमाह— संक्षेपाचार्यास्त्विति॥ २५॥

वाचस्पतिमिश्रास्तु
स्वत एव ब्रह्म जगदुपादानम्।
सहकारिण्यपि माया
न कार्यमनुगच्छतीत्याहुः॥ २६॥

जीवाश्रितमायाविषयीकृत ब्रह्म स्वत एव जाड्याश्रयप्रपञ्चाकारेण विवर्तमानतयोपादानम्। माया तु सहकारिमात्रम्। तथाविधापि न कार्यमनुगच्छतीति मतान्तरमाह—

वाचस्पतीति। माया न द्वारकारणं अनुपादानगतत्वात्। किं तु सहकारिमात्रम्। अतो न कार्यमनुगच्छतीति भावः ॥

मायैवोपादानं
ब्रह्म तदाधारभूततया।
गौण्योपादानमिति
प्राहुर्मुक्तावलीकाराः ॥ २७ ॥

अत्र मतद्वयेऽपि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' इत्यादौ प्रकृतिशब्दो गौणः स्यादिति मतान्तरमाह— **मायैवेति**। मायैव मुख्यया वृत्त्योपादानम्। ब्रह्म तु उपादानमायाधारतया गौण्योपादानम्, न मुख्यत.। 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इति श्रुतेस्तन्निषेधपरत्वात्। इत्यतस्तादृशमेवोपादनत्वं लक्षणमिति भावः ॥ २७ ॥

---

३. जीवेश्वरस्वरूपनिर्णयवादः।

जीवेशयोः स्वरूपं
निरूप्यतेऽस्यामविद्यायाम्।
चित्प्रतिबिम्बो जीवो
मायायां तावदीश इति ॥ २८ ॥

इत्थं मतभेदेन जीवेश्वरावुपादानमिति व्यवस्थाप्य तयोः स्वरूपं निरूपयितुमाह— जीवेति ॥ २८ ॥

मूलप्रकृतिर्माया
तस्याः शक्तिद्वयोपेतः।
अंशो भवेदविद्ये-
त्युक्तं प्रकटार्थविवरणग्रन्थे ॥ २९ ॥

मायाविद्ययोः स्वरूपं दर्शयति— मूलेति। अनाद्यनिर्वाच्या चित्संबन्धिनी मूलप्रकृतिर्माया। तस्या एवैकदेशो विक्षेपावरणशक्तिमानविद्येत्यर्थः ॥ २९ ॥

तत्त्वविवेके तूक्तं
सत्त्वेन रजस्तमोभ्यां च।
एकैव मूलयोनि-
र्मायाविद्या च भवतीति ॥ ३० ॥

'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतेः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकैव मूलप्रकृतिः प्रधानभूतेन सत्त्वेन माया, प्रधानभूताभ्यां रजस्तमोभ्यामविद्या च भवतीति मायाविद्यास्वरूपं मतान्तरेण दर्शयति— तत्त्वेति ॥ ३० ॥

एका मूलप्रकृति-
र्विक्षेपावरणशक्तिभेदेन।

मायाविद्येति भिदां
थातीत्युपपादितं क्वचिद्ग्रन्थे ॥ ३१ ॥

एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपशक्तिप्राधान्येन माया, आवरणशक्तिप्राधान्येनाविद्येति मतान्तरमाह — एकेति ॥ ३१ ॥

संक्षेपके त्वविद्या
चित्प्रतिबिम्बो भवेदीशः ।
तत्कार्यान्तःकरणे
चित्प्रतिबिम्बस्तु जीव इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति श्रुतिमाश्रित्य मतान्तरमाह — संक्षेपके त्विति । अविद्याचित्प्रतिबिम्बः अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बः इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धीवासनोपरक्ता-
ज्ञानं धीश्चेत्युपाधियुगे ।
प्रतिबिम्बौ जीवेशा-
विति भेदश्चित्रदीपोक्तः ॥ ३३ ॥

ब्रह्माश्रिते सकलप्राणिधीवासनोपरक्तेऽज्ञाने प्रतिबिम्बितचैतन्यमीश्वरः, स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाधिष्ठानकूटस्थकल्पितेऽन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति तयोर्भेदं मतान्तरेण दर्श-

मायाविद्येति भिदां
थातील्युपपादितं क्वचिद्ग्रन्थे ॥ ३१ ॥

एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपशक्तिप्राधान्येन माया, आवरणशक्तिप्राधान्येनाविद्येति मतान्तरमाह — एकेति ॥ ३१ ॥

संक्षेपके त्वविद्या
चित्प्रतिबिम्बो भवेदीशः ।
तत्कार्यान्तःकरणे
चित्प्रतिबिम्बस्तु जीव इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति श्रुतिमाश्रित्य मतान्तरमाह — संक्षेपके त्विति । अविद्याचित्प्रतिबिम्बः अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बः इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धीवासनोपरक्ता-
ज्ञानं धीश्चेत्युपाधियुगे ।
प्रतिबिम्बौ जीवेशा-
विति भेदश्चित्रदीपोक्तः ॥ ३३ ॥

ब्रह्माश्रिते सकलप्राणिधीवासनोपरक्तेऽज्ञाने प्रतिबिम्बितचैतन्यमीश्वरः, स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयाधिष्ठानकूटस्थकल्पितेऽन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं जीव इति तयोर्भेदं मतान्तरेण दर्श-

त्वात् । किं तु घटाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः, तदनवच्छिन्नं चैतन्यं त्वीश्वर इति मतान्तरमाह— वाचस्पतीति । अन्तःकरणेन यदनवच्छिन्नं चैतन्यं तदीश इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥

वार्तिककृन्मतमित्थं
न प्रतिबिम्बो न चाप्यवच्छिन्नः ।
ब्रह्मैवाविद्यातः
संसरतीवाथ मुच्यत इवेति ॥ ३६ ॥

ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया मुच्यत इति बृहदारण्यकभाष्योक्तेः, *जीवो न प्रतिबिम्बः नाप्यवच्छिन्नः*; किं तु व्याधकुलसंवर्धितराजकुमारवदविकृतमेव ब्रह्माविद्यया संसरति विद्यया विमुच्यत इवेति मतान्तरमाह— वार्तिककृदिति । एवं च न परमार्थे बन्धमुक्ती स्तः, 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धः' इत्यादिनेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

---

४. जीवैकत्वनानात्ववादः ।

अथ जीवः किमु नाना
किमुतैकस्तत्र जीव एकोऽसौ ।

एकं वपुः सजीवं
तद्भिन्नं स्वप्नतुल्यमिति केचित् ॥ ३७ ॥

एवं जीवधर्मिणि निर्णीते तद्धर्मिसंख्याविषये संशयमुपन्यस्यानुपदोक्तमतानुसारेण द्वितीयं पक्षं दर्शयति—अथेति । एको जीवः तेन चैकमेव शरीरं सजीवं तदन्यच्छरीरजातं स्वप्नदृष्टशरीरजातवन्निर्जीवमित्यर्थः । तदीयः सर्वोऽपि व्यवहारः स्वाप्निकव्यवहारवदुपपद्यत इति भावः ॥ ३७ ॥

एको हिरण्यगर्भो
ब्रह्मप्रतिबिम्ब एव स्यात् ।
अन्ये तत्प्रतिबिम्बा
जीवाभासा भवेयुरित्यपरे ॥ ३८ ॥

'यः सर्वज्ञः' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् बिम्बभूतब्रह्मसृष्ट एव प्रपञ्चः । तत्र प्रथम उपाधौ ब्रह्मणः प्रतिबिम्बो हिरण्यगर्भ एव मुख्यो जीवः । अन्ये तु तत्प्रतिबिम्बभूताश्चित्रपटलिखितमनुष्यदेहार्पितपटाभासकल्पा जीवाभासा इति सविशेषानेकशरीरैकजीवपक्षमाह— एक इति । एकः मुख्य इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एको जीवः सर्वं
स्वशरीरं मन्यते तदपि ।

सुखदुःखसङ्करोऽस्मिन्
शरीरभेदान्न संभवीत्येके ॥ ३९ ॥

हिरण्यगर्भाणां प्रतिकल्पं भेदात् कतमो हिरण्यगर्भो मुख्य इत्यत्र विनिगमकाभावादेक एवाविशेषेण योगीव सर्वं स्वशरीरमभिमन्यते । तथात्वे त्वस्मिन् पक्षे न परस्परसुखाद्यनुसंधानं प्रसज्यते शरीरभेदात्, जन्मान्तरीयसुखाद्यनुसंधानवदिति मतान्तरमाह— एक इति । सुखदुःखसङ्करः सुखदुःखाद्यनुभव इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

इतरे त्वन्तःकरणो-
पाधिभिराश्रित्य जीवनानात्वम् ।
श्रुत्यैव बन्धमुक्ति-
व्यवस्थितिं प्रत्यपद्यन्त ॥ ४० ॥

अस्मिन्नेकजीववादे बन्धमुक्तिव्यवस्थाया असिद्धेः अन्तःकरणोपाधिभेदेन जीवनानात्वमाश्रित्य 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्' इति श्रुतिदर्शितबन्धमुक्तिव्यवस्थितिं प्रतिपन्नानां केषांचिन्मतमाह—इतरे त्विति ॥ ४० ॥

तेषु च केचिदवोच-
न्ब्रह्माश्रयविषयमेकमज्ञानम् ।

अंशेन तस्य नाशे
मुक्तिर्भवतीति तद्व्यवस्थेति ॥ ४१ ॥

एकमेवाज्ञानं ब्रह्माश्रयविषयकम्, तस्य च तास्ताम् जीवान्प्रति ब्रह्मावारकाभागा भिद्यन्ते। एकैकस्य जीवस्य ज्ञानोदयेनाज्ञाननाशे बन्धनिवृत्त्या मुक्तिरिति बन्धमुक्तिव्यवस्थामुपगच्छता जीवभेदवादिष्वेकदेशिना मतमाह— तेषु चेति ॥

हृदयग्रन्थिनियम्यो
ऽविद्यासंसर्गलक्षणो बन्धः।
हृदयग्रन्थिविनाशे
विनश्यतीति व्यवस्थितिं केचित् ॥ ४२ ॥

न्यायैकदेशिमतेऽत्यन्ताभावस्य भूतलादिवृत्तित्वे प्रतियोगिससर्गाभाव इवाविद्यायाश्चैतन्यवृत्तित्वे हृदयग्रन्थिर्नियामकः, 'भिद्यते हृदयग्रन्थि' इति श्रुते। ज्ञानेन हृदयग्रन्थिविनाशे प्रतियोगिससर्गोदये भूतले घटात्यन्ताभावस्य संसर्ग इवाविद्यायाश्चित्ससर्गरूपो बन्धो नश्यतीत्याशयेन बन्धमुक्तिव्यवस्थितिं मतान्तरेणाह— हृदयेति ॥ ४२ ॥

जीवाश्रयमज्ञानं
जातिर्नेष्टामिव व्यक्तिम्।

तत्त्वविदं त्यजतीतर-
माश्रयतीति व्यवस्थितिं केचित् ॥ ४३ ॥

न ब्रह्माश्रयमज्ञानम्, किं तु जीवाश्रयम् । तच्च प्रतिजीवं परिसमाप्य वर्तमानं नष्टां व्यक्तिं जातिरिव तत्त्वविदं त्यजति । स एव मोक्षः । अन्यं यथापूर्वमाश्रयतीति तद्व्यवस्था मतान्तरेणाह— जीवाश्रयमिति ॥ ४३ ॥

प्रतिजीवमविद्याया
भेदं स्वीकृत्य केचिदेतस्याः ।
अनुवृत्तिनिवृत्तिभ्या-
मुपपन्ना सा व्यवस्थेति ॥ ४४ ॥

नानाविद्यापक्षेऽपि बन्धमुक्तिव्यवस्थां केषांचिन्मतेनाह— प्रतिजीवमिति ॥ ४४ ॥

नन्वेतस्मिन्पक्षे
कस्याविद्याकृतः प्रपञ्चः स्यात् ।
विनिगमकाभावादिह
सर्वाविद्याकृतः स इत्येके ॥ ४५ ॥

नन्वस्मिन् पक्षे कस्याविद्यया प्रपञ्चः कृतोऽस्त्वित्याशङ्क्य विनिगमनाविरहात् सर्वाविद्याकृतः अनेकतन्त्वारब्धपटवदि-

ति केषांचिन्मतेनोत्तरमाह — नन्विति। एवं चैकतन्तुनाशे महापटस्येव तत्साधारणजगतो नाशे शेषतन्तुभिः पटान्तरस्येव जगदन्तरस्योत्पत्तिरिति भावः ॥ ४५ ॥

अन्ये तु संगिरन्ते
तत्तदविद्याविनिर्मितं विश्वम्।
प्रतिपुरुषमेव भिन्नं
भवति यथा शुक्तिरजतमिति ॥ ४६ ॥

तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतादिवत् तत्तदविद्याकृतः प्रपञ्चः प्रतिपुरुषं भिन्न एवेति मतान्तरमाह—अन्ये त्विति। शुक्तिरजते त्वया यद्दृष्टं तदेव मयापीत्यैक्यप्रत्ययोभ्रममात्रमिति भावः ॥ ४६ ॥

जीवगताज्ञानचया-
द्भिन्ना मायेश्वराश्रिता जगतः।
योनिर्जीवाविद्या-
स्त्वावरणायेति जगुरेके ॥ ४७ ॥

जीवाश्रिताविद्यानिवहाद्भिन्नेश्वराश्रिता मायैव प्रपञ्चस्य कारणम्। जीवानामविद्यास्त्वावरणमात्रे प्रातिभासिकशुक्तिरजतादिविक्षेप इवोपयुज्यन्त इति मतान्तरमाह—जीवगतेति ॥ ४७ ॥

५. कर्तृत्ववादः ।

अथ कीदृगीश्वरस्य
प्रपञ्चकर्तृत्वमिह केचित् ।
कार्यानुकूलभूत-
ज्ञानचिकीर्षादिमत्त्वमिति ॥ ४८ ॥

इत्थं लक्षणोपोद्घाते लक्षणैकदेशमुपादानत्वं विचार्य तदेकदेशं कर्तृत्वं कीदृशमिति प्रश्ने 'तदैक्षत' 'सोऽकामयत' 'तदात्मानꣳस्वयमकुरुत' इति श्रवणात् न्यायमत इव कार्यानुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्वं तदिति केषांचिन्मतेनोत्तरमाह— **अथ कीदृगिति** । ज्ञानं चिकीर्षा च ते आदी यस्याः कृतेः सा ज्ञानचिकीर्षादिः, कार्यं प्रत्यनुकूलभूता या ज्ञानचिकीर्षादिः तद्वत्त्वं कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

अन्ये तु तदनुकूल-
ज्ञानाश्रयतैव कर्तृतेत्याहुः ।
इतरे तु तदनुकूल-
स्रष्टव्यालोचनाश्रयत्वमिति ॥ ४९ ॥

इच्छाकृत्योरपि कार्यत्वेनात्माश्रयात्तयोरिच्छाकृत्यन्तरेण कर्तृत्वं चेत् अनवस्थानात् कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेव ब्रह्मणः

कर्तृत्वमिति मतान्तरमाह— अन्ये त्विति । न च ज्ञानस्यैव प्रसङ्ग, तस्य ब्रह्मरूपत्वेनाकार्यत्वादिति भाव । न च कार्यानुकूलब्रह्मरूपज्ञानवत्त्वमीश्वरस्य कर्तृत्वम्, तस्य जीव प्रत्यविशेषेण जीवस्यापि तत्प्रसङ्गात् । कार्यानुकूलसृष्ट्यालोचनात्मकज्ञानवत्त्व तदिति मतान्तरमाह— इतरे त्विति ॥

---

६. ईश्वरस्य सर्वज्ञत्ववादः ।

ननु जगतः कर्तृतया-
  क्षिप्तं सार्वज्ञ्यमीश्वरस्य कथम् ।
जीववदन्तःकरणा-
  भावेन ज्ञातृतायोगात् ॥ ५० ॥

ननु जगत्कर्तृत्वेनाक्षिप्त शास्त्रयोनित्वेन च समर्थितमीश्वरस्य सर्वज्ञत्व कथ सगच्छताम् ? जीववदन्त करणाभावेन ज्ञातृत्वाभावादिति शङ्कते—नन्विति ॥ ५० ॥

अत्र प्राणिगताखिल-
  गोचरधीवासनैकसाक्षितया ।
सार्वज्ञ्यमीश्वरस्य
  प्रसाधयन्ति स्म भारतीतीर्थाः ॥ ५१ ॥

सर्ववस्तुविषयकप्राणिधीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिः ईश्वरः, अतस्तस्य प्राणिगतसर्वविषयकधीवासनासाक्षितया सर्वज्ञत्वमिति भारतीतीर्थानां मतेन समाधत्ते— अत्रेति ॥ ५१ ॥

चित्प्रतिबिम्बग्राहक-
मायावृत्त्येश्वरस्यापि ।
सर्वज्ञतोपपन्ने-
त्याहुः प्रकटार्थकाराद्याः ॥ ५२ ॥

यथान्तःकरणवृत्त्या जीवस्य ज्ञातृत्वम्, एवमीश्वरस्यापि चित्प्रतिबिम्बग्राहकसात्त्विकमायावृत्त्या त्रैकालिकसकलपदार्थगोचरापरोक्षज्ञानाश्रयत्वेन सर्वज्ञत्वमुपपन्नमिति मतान्तरमाह— चिदिति ॥ ५२ ॥

स्रष्टव्यालोचनया
साक्षात्कृत्या तदुत्थसंस्मृत्या ।
त्रैकालिकधीमत्वात्
सार्वज्ञ्यं तत्त्वशुद्धिकृत आहुः ॥ ५३ ॥

भूतभाविनोर्मायावृत्त्यसंभवादापरोक्ष्यासंभवं संभावयतः पुरुषान्प्रति मतान्तरमाह— स्रष्टव्येति । स्रष्टव्यालोचनयेति तृतीया धान्येन धनवानितिवदभेदविषया द्रष्टव्या । तथा चालोचनात्मकत्रैकालिकवस्तुविषयकधीमत्त्वादित्यर्थः ॥ ५३ ॥

स्वेनैव ज्ञानेन
स्वनिष्ठसर्वावभासकत्वेन ।
सर्वज्ञत्वमितीत्थं
समर्थयन्ति स्म कौमुदीकाराः ॥ ५४ ॥

आत्मस्वरूपज्ञानेनैव ब्रह्मणः स्वाध्यस्तसर्वप्रपञ्चावभासकत्वात् सार्वज्ञ्यमिति मतान्तरमाह—स्वेनैवेति । चित्रभित्तौ विमृष्टानुन्मीलितचित्रयोरिव स्वरूपे सूक्ष्मरूपेणातीतानागतयोरपि सत्त्वादिति भावः ॥ ५४ ॥

अत्र च सर्वज्ञत्वं
सर्वज्ञानस्वरूपतेत्येके ।
हृद्यावच्छिन्नस्व-
ज्ञानं प्रति कर्तृता तदित्यपरे ॥ ५५ ॥

अत्र सर्वावभासकज्ञानस्वरूपत्वमेव सार्वज्ञ्यम्, न तु ज्ञानकर्तृता; 'वाक्यान्वयात्' इत्यधिकरणभाष्ये ज्ञानकर्तृताया जीवलिङ्गत्वोक्तेरिति केषांचिन्मतमाह— अत्रेति । अत्र शङ्कायामित्यर्थः । चितः कार्योपहितरूपेण कार्यत्वात् कर्तृता सुवचेति वाचस्पतिमिश्राणां मतमाह— हृद्येति ॥ ५५ ॥

७. जीवाल्पत्ववादः ।

नन्वीश्वरो यथा किल
 वृत्त्यनपेक्षः स्वरूपभासैव ।
विषयानवभासयति
 स्याज्जीवोऽप्येवमित्यत्र ॥ ५६ ॥

ननु ईश्वर इव जीवोऽपि वृत्त्यनपेक्षस्वरूपचैतन्येन विषयान् कुतो नावभासयतीति शङ्कते— नन्विति ॥ ५६ ॥

विषयासंसर्ग्यपि स-
 न्नन्तःकरणेन संसृष्टः ।
विषयोपरागसिद्ध्यै
 जीवस्तावत्समीहते वृत्तिम् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणः सर्वोपादानतया स्वसंसृष्टं सर्वमवभासयति ; जीवस्त्वविद्योपाधिकतया सर्वगतोऽपि न सर्वविषयैः संसृज्यते, अनुपादानत्वात् । तथाविधोऽपि सन् व्यक्तौ जातिरिव अन्तःकरणेन संसृष्टो वृत्तिद्वारा विषयं व्याप्नोतीति विषयैः संबन्धसिद्ध्यर्थं वृत्तिमपेक्षत इति विवरणोक्तं परिहारमाह— विषयेति ॥ ५७ ॥

विषयावच्छिन्नचित्ता-
भेदाभिव्यक्तिसिद्धयेवापम् ।
जीवोऽन्तःकरण-
परिच्छिन्नतया वृत्तिमभिलषति ॥ ५८ ॥

अन्तःकरणोपाधिकत्वेन जीवः परिच्छिन्नः तत्संसर्गाभावान्न विषयमवभासयति । वृत्तिद्वारा स्वसंसृष्टविषयावच्छिन्न ब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तौ तु तं विषयमवभासयतीति तत्सिद्ध्यर्थं वृत्तिमपेक्षत इति तदुक्तमेव परिहारान्तरमाह— विषयेति ॥ ५८ ॥

अथवा घटादिविषया
ज्ञानावरणाभिभूतये जीवः ।
द्वारीकरोति वृत्तिं
त्रेधेत्थं विवरणे परीहारः ॥ ५९ ॥

जीवः सर्वगतोऽप्यविद्यावृतत्वात् स्वयमप्यप्रकाशमानतया विषयान्नावभासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन तत्रैवाभिव्यक्तस्तमेव प्रकाशयतीति तदभिभवार्थं वृत्तिमपेक्षत इति तदुक्तमेव परिहारान्तरमाह— अथवेति ॥

८. संबन्धवादः ।

अत्र प्रथमे पक्षे
सर्वगतस्यापि जीवस्य ।
वृत्त्यायत्तः को वा
विषयैरुपराग इत्यत्र ॥ ६० ॥

इत्थं प्रदर्शितेषु पक्षेषु प्रथमं पक्षं प्रश्नव्याजेनाक्षिपति—अत्रेति । निष्क्रिययोर्भिन्नदेशीययोर्विषयचैतन्ययोस्तादात्म्यस्य संयोगस्य वा आधानासंभवादिति भावः ॥ ६० ॥

विषयविषयित्वमेवे-
त्याहुः केचित्परे तु जीवस्य ।
तादात्म्यापन्नाया
वृत्तेः संयोग एवेति ॥ ६१ ॥

स्वाभाविकविषयविषयिभाव एव संबन्ध इति मतेन समाधत्ते—विषयेति । न हि विषयविषयित्वं संबन्धः, अनुमित्यादौ वृत्त्यनिर्गमेऽपि बाह्यवह्न्यादिविषयतासत्त्वेन बहिर्निर्गमनकल्पनावैयर्थ्यापत्तेः । किंतु जीवतादात्म्यापन्नाया मनोवृत्तेर्विषयैः संयोगो जीवस्यापि तद्द्वारा परंपरासंबन्धो लभ्यत

इति । स एव चिदुपरागोऽभिमत इति मतान्तरमाह—परं त्वित्यादिना ॥ ६१ ॥

स्वावच्छेदकवृत्ते-
विषयैरुन्मिषति संयोगे ।
तज्जन्यः संयोगो
जीवस्यास्तीति जगुरेके ॥ ६२ ॥

साक्षात्प्रमातृसंबन्धे सत्येव सुखादेरापरोक्ष्यदर्शनात् प्रमात्रवच्छेदिकाया वृत्तेर्विषयैः संयोगे तदवच्छेदेन प्रमातुर्जीवस्यापि संयोगजसंयोगोऽस्तीति स एव चिदुपराग इति मतान्तरमाह—स्वावच्छेदकेति । कारणाकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगवत् कार्याकार्यसंयोगात्कारणाकारणसंयोगस्याप्यभ्युपगमादिति भावः ॥ ६२ ॥

अन्तःकरणोपहितो
जीवो विषयावभासकस्तस्य ।
विषयचिदैक्यद्वारा
विषयैस्तादात्म्यमेव इत्यपरे ॥ ६३ ॥

अन्तःकरणोपहितस्य विषयावभासकस्य जीवचैतन्यस्य

विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्यैक्याभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यमेव चिदुपराग इति मतान्तरमाह— अन्तःकरणेति। न चैवं द्वितीयपक्षमांकर्यम्। जीवस्य सर्वगतत्वे प्रथमः पक्षः, परिच्छिन्नत्वे द्वितीयः इत्येवं तयोर्भेदसंभवादिति भावः ॥ ६३ ॥

---

९. अभेदाभिव्यक्तिवादः ।

का च द्वितीयपक्षे-
ऽभेदाभिव्यक्तिरत्राहुः ।
विषयावच्छिन्नान्तः-
करणप्रतिबिम्बचेतनैक्यमिति ॥ ६४ ॥

द्वितीयं पक्षं प्रश्नपूर्वकं निरूपयति—का चेति। तटाककेदारसलिलयोः कुल्याद्वारेव वृत्तिद्वारा विषयावच्छिन्नान्तःकरणप्रतिबिम्बचैतन्ययोरेकीभावोऽभेदाभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥

वृत्तौ यः प्रतिबिम्बो
विषयावच्छिन्नचिद्व्यक्तेः ।
तस्यान्तःकरणपरि-
च्छिन्नार्पितकत्वमित्यपरे ॥ ६५ ॥

बिम्बस्थानीयस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य वृत्तौ यः प्रतिबिम्बः तस्यान्तःकरणपरिच्छिन्नजीवचैतन्येनैकीभावोऽभेदाभिव्यक्तिरिति मतान्तरमाह— वृत्ताविति ॥ ६५ ॥

यच्चैतन्यं विषया-
वच्छिन्नं बिम्बभूतमेतस्य ।
बिम्बत्वोपहितस्यै-
कत्वं जीवेन सेत्यन्ये ॥ ६६ ॥

अस्तु वा बिम्बस्थानीयस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यस्य चैतन्यात्मना उपलक्षितरूपेणैकीभावोऽभेदाभिव्यक्तिः । तथापि न जीवब्रह्मसाङ्कर्यम्, न वा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वाभावापत्तिः, तस्य च बिम्बत्वविशिष्टरूपेण प्रतिबिम्बाद्भेदेऽपि तदुपलक्षितरूपेणाभेदात् । एवं च बिम्बत्वोपलक्षितस्य विषयावच्छिन्नबिम्बचैतन्यस्य जीवचैतन्येनैकीभावोऽभेदाभिव्यक्तिरिति मतान्तरमाह— यच्चैतन्यमिति ॥ ६६ ॥

---

१०. आवरणाभिभववादः ।

का या तृतीयपक्षे-
ऽज्ञानावरणाभिभूतिरिह केचित् ।

अज्ञानांशविनाशः

कटवद्वेष्टनमथापसरणमिति ॥ ६७ ॥

तृतीयं पक्षं प्रश्नव्याजेनाक्षिपति— केति । आवरणाभिभवस्याज्ञाननाशरूपत्वे घटज्ञानेऽपि तन्नाशे मोक्षप्रसङ्ग इति भावः । चैतन्यमात्रावारकस्य मूलाज्ञानस्य विषयावच्छिन्नप्रदेशे खद्योतादिप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनैकांशनाशो वा कटवत्संवेष्टनं वा भीतभटवदपसरणं वा अभिभव इति पक्षभेदेनोत्तरमाह— अज्ञानेति ॥ ६७ ॥

वृत्त्या संसृष्टं य-

द्विषयावच्छिन्नचैतन्यम् ।

तदनावारकतास्वा-

भाव्यं सेत्याममन्त्येके ॥ ६८ ॥

अज्ञानस्यैकांशेन नाशे तद्विषये सकृदवगते समयान्तरेऽप्यावरणाभावप्रसङ्गात्, निष्क्रियस्य वेष्टनापसरणयोरसंभवाच्च न यथोक्तरूपोऽभिभवः, किंतु तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयावच्छिन्नचैतन्यानावारकत्वस्वाभाव्यमेवाभिभूतिरिति मतान्तरमाह— वृत्त्येति ॥ ६८ ॥

मूलाज्ञानस्यैवा-
वस्थाभेदात्मकं किंचित् ।
अज्ञानान्तरमास्ते
तस्मात्तन्नाश एव सत्यन्ये ॥ ६९ ॥

शुद्धब्रह्ममात्रावारकं मूलाज्ञानम् । तस्यैवावस्थाभेदरूप विषयावच्छिन्नचैतन्यावारकमज्ञानान्तरमस्तीति तन्नाश एवाभिभव इति मतान्तरमाह— मूलाज्ञानस्येति । एवं च एकज्ञानेनाज्ञाननाशे ज्ञानान्तरवैयर्थ्यापत्त्या तन्नाश्यानेकाज्ञानान्यभ्युपगम्यन्त इति भाव ॥ ६९ ॥

---

११. अवस्थाज्ञानसादित्वानादित्ववादः ।

तच्चानेकमवस्था-
ज्ञानमनादीति केचिदिच्छन्ति ।
निद्रासुषुप्त्यवस्था-
साम्यात्सादीत्युदाहरन्त्यपरे ॥ ७० ॥

तच्चानेकमवस्थाज्ञानं मूलाज्ञानवदज्ञानत्वादनादीति केषांचित् मतमाह— तच्चेति । व्यावहारिकजगज्जीवावावृत्य

स्वाप्नजगज्जीवौ विक्षिपन्त्या निद्राया अज्ञानावस्थात्वं प्रसिद्धम् । सुप्तेरपि न किंचिदवेदिषमित्यनुभवस्य कादाचित्कत्वात्सादित्वम् । तत्साम्यादन्यदप्यज्ञानावस्थारूपं सादीत्यपरेषां मतमाह—निद्रेत्यादिना ॥ ७० ॥

नन्वज्ञानमनादी-
त्यस्मिन्पक्षे कियन्निवर्त्यं स्यात् ।
अत्र व्यवस्थयैक-
ज्ञानेनैकं निवर्त्यमित्येके ॥ ७१ ॥

अनादित्वपक्षे घटे प्रथमोत्पन्नज्ञानेन तदवच्छिन्नसर्वाज्ञाननाशे पुनरावरणानापत्तिः । एकतरनाशे विनिगमकाभाव इत्याशयेन शङ्कते— नन्विति । यथा न्यायनये सत्स्वप्यनेकेषु तद्विषयभ्रमसंशयादिहेतुज्ञानप्रागभावेष्वेकज्ञानेनैक एव प्रागभावो निवर्त्यते संशयादिनिवृत्तिर्विषयावभासश्च भवति, तथैकेन ज्ञानेनैकाज्ञानं निवर्तते संशयादिनिवृत्तिर्विषयावभासश्चेत्यभिप्रेत्य केषांचिन्मतेन परिहरति—अत्रेत्यादिना ॥

आवृण्वन्ति घटादिक-
मज्ञानानि क्रमेण न तु युगपत् ।

यद्यद्यदावृणोति
ज्ञानात्तत्तन्निवर्त्यमित्यपरे ॥ ७२ ॥

यावद्विशेषाभावकूटस्यैव संशयादिहेतुत्वेनैकेनापि ज्ञानेन तत्कूटविघटने संशयाप्रसक्त्या प्रागभाववैषम्यात् आवृतप्रकाशायोगादेकावृतेऽन्यस्यानुपयोगाच्च । अतोऽज्ञानानि क्रमेण घटादिकमावृण्वन्ति, न तु एकदा । तथा च यदा यद्यदज्ञानमावृणोति तदा ज्ञानात्तत्तदज्ञानमेव निवर्तत इत्यभिप्रेत्य मतान्तरमाह—आवृण्वन्तीति ॥ ७२ ॥

संततमेव समस्ता-
ज्ञानान्यावारकाणि विषयस्य ।
ज्ञानेनैकविनाशे
भवति परेषां तिरस्क्रियेत्यन्ये ॥ ७३ ॥

अज्ञानस्य सविषयत्वस्वाभाव्यादुत्सर्गतः सर्वतः सर्वदैव सर्वाज्ञानानि विषयस्यावारकाणि भवन्ति । तथा च ज्ञानेनैकाज्ञाननाशेऽन्येषां ज्ञानकाले तिरस्कारो भवति । संनिपातहरौषधेनैकदोषनाशे दोषान्तराणामिवेति मतान्तरमाह—संततमेवेति ॥ ७३ ॥

१२. धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानवैफल्यपरिहारवादः ।

नन्वेवं सति धारा-
स्थले द्वितीयादिसफलता न स्यात् ।
प्रथमज्ञानेनैवा-
वरणाभिभवस्य सिद्धत्वात् ॥ ७४ ॥

एतन्मते धारावाहिकस्थले प्रथमज्ञानेनैव नाशतिरस्काराभ्यां सर्वावरणाभिभवस्य सिद्धत्वात् द्वितीयादिज्ञानानां विफलता स्यादिति शङ्कते— नन्विति ॥ ७४ ॥

अत्र प्रथमज्ञानति-
रस्कृतमज्ञानमुपरते तस्मिन् ।
पुनरावृणोति वृत्त्य-
न्तरोदयेनेति सफलतामाहुः ॥ ७५ ॥

प्राथमिकज्ञानतिरस्कृतमज्ञानं दीपतिरस्कृतं तम इव तस्मिन् ज्ञाने उपरते पुनरावृणोति । दीपान्तरस्येव ज्ञानान्तरस्योदये नावृणोति । किंतु तथैवावतिष्ठत इत्यावरणाभिभ-

वयपरिपालकतया द्वितीयादिज्ञानानां सफलतास्तीति मतेनो-त्तरमाह—अत्रेति ॥ ७५ ॥

अज्ञानानि हि तत्त-
त्कालिकविषयावृतिप्रगल्भानि ।
ज्ञानानि च स्वकाला-
वृतिनाशकराणि तेन तामपरे ॥ ७६ ॥

अज्ञानानि हि तत्तत्कालोपलक्षितविषयावारकाणि । ज्ञानानि च स्वकालोपलक्षितविषयावरणनाशकानि । तेन धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानानामपि तत्तत्कालिकविषयावरणनाशकत्वेन सफलतेति मतान्तरमाह—अज्ञानानीति । ताम् सफलताम् ॥ ७६ ॥

आद्यज्ञानेन घटा-
द्यज्ञानं तदितरैस्तु विज्ञानैः ।
देशादिविशिष्टघटा-
द्यज्ञानं नाश्यमिति केचित् ॥ ७७ ॥

प्रथमज्ञानेन केवलघटाद्यज्ञानमेव निवर्तते । द्वितीयादिज्ञानैस्तु देशकालादिविशिष्टघटाद्यज्ञानमेव । अतस्तेषां सफलतेति मतान्तरमाह— आद्येति । अत एव सकृद्दृष्टे जाना-

म्येव चैत्रम्, इदानीं म केति न जानामीत्यनुभव इति भावः ॥ ७७ ॥

---

१३. परोक्षज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वा-निवर्तकत्ववादः ।

नन्वेष नास्ति नियमः
परोक्षवृत्तेरनिर्गत्या ।
विषयाज्ञाननिवर्तक-
भावायोगादिह प्राहुः ॥ ७८ ॥

ननु नायमपि नियमः परोक्षप्रमाणवृत्तिषु व्यभिचारादिति शङ्कते— नन्विति ॥ ७८ ॥

द्विविधं विषयाज्ञानं
विषयगतं पुरुषगतं चेति ।
तत्र च परोक्षवृत्त्या
पुरुषगतस्यैव तस्य नाश इति ॥ ७९ ॥

समाधत्ते— द्विविधमिति । विषयावारकमज्ञानं द्विविधम्, विषयाश्रितं पुरुषाश्रितं चेति । तत्र आद्यमावरणं विक्षेप-

कार्यानुमेयम्; द्वितीयं साक्षिसिद्धम्। तत्र परोक्षवृत्त्या आद्यस्य विप्रकर्षात् संनिहितस्य द्वितीयस्यैव नाश इत्यर्थः। शास्त्रार्थश्रवणानन्तरं स्वस्य तद्विषयकाज्ञाननाशानुभवादिति भावः॥

पुंगतमेवाज्ञानं
विक्षेपावरणकारणं तत्र।
आवरणांशविनाशो
वृत्त्या तावत्परोक्षयेत्येके॥ ८०॥

पुरुषाश्रितमेकमज्ञानमक्षिपटलमिव विप्रकृष्टविषयस्याप्यावरणविक्षेपहेतुः ब्रह्मण्यपि जीवकृताज्ञानविषयीकृते जगद्विक्षेपाभ्युपगमात्। तत्र परोक्षवृत्त्या आवरणांशस्यैव नाशमाह—पुंगतमिति॥ ८०॥

अपरे तु विषयमात्रा-
श्रितमिदमज्ञानमत्र नाशस्तु।
अपरोक्षरूपवृत्त्या
तस्मान्नियमो न भग्न इति॥ ८१॥

शुक्त्यादितादात्म्यापन्नरजताद्यनुभवोऽमत्यः स्यात्। तदुपादानमज्ञानं विषयगतं तदाश्रयकम्। न चैवं सति तस्य

साक्षिसंसर्गाभावे तद्भास्यत्वं न स्यादिति वाच्यम् । तत्संसर्गाभावेऽप्यवस्थावस्थावतोरनतिभेदात् अवस्थावतो मूलाज्ञानस्य साक्षिसंसर्गमात्रेण तदवस्थारूपस्य तूलाज्ञानस्यापि साक्षिभास्यत्वोपपत्तेः । अस्य च नाशस्त्वपरोक्षवृत्त्यैव । अतः परोक्षवृत्तिषु न व्यभिचार इति मतान्तरमाह—अपरे त्विति । परोक्षवृत्त्या अज्ञाननाशानुभवस्तु अर्थसत्तानिश्चयपरोक्षवृत्तिप्रतिबन्धकप्रयुक्ताज्ञाननाशानुभवनिबन्धनो भ्रम इति भावः ॥ ८१ ॥

ननु नासावपि नियमः
सुखादिवृत्तेस्तु तदनिवर्तनतः ।
मैवं सुखदुःखादे-
र्न वृत्तिरस्त्यस्य साक्षिभास्यत्वात् ॥ ८२ ॥

सुखादिवृत्तेरज्ञाननिवर्तकत्वाभावाद्व्यभिचार इत्याशङ्क्य सुखादिवृत्तेः साक्षिभास्यत्वेन तत्र वृत्त्यनभ्युपगमान्न व्यभिचार इति परिहरति—नन्विति ॥ ८२ ॥

१४. साक्षिस्वरूपनिर्णयवादः ।

अथ कोऽयं साक्षीति
प्रश्ने कूटस्थदीपोक्तम् ।
तनुद्वयाधिष्ठानं
चैतन्यं यत्तु कूटस्थम् ॥ ८३ ॥

साक्षिणमेव सप्रश्नं निरूपयति—अथेति । देहद्वयाधिष्ठानभूतकूटस्थचैतन्यं स्वावच्छेदकदेहद्वयस्य साक्षादीक्षणान्निर्विकारत्वाच्च साक्षीत्युच्यत इत्यर्थः ॥ ८३ ॥

नाटकदीपे साक्षी
जीवो नेति प्रदर्शितः स पुनः ।
नेशोऽपि किंतु शुद्ध
प्रत्यग्ब्रह्मेति तत्त्वदीपेऽपि ॥ ८४ ॥

कूटस्थदीपोक्तसाक्षी किं जीवकोटिः, उत ईश्वरकोटिरिति विशये, तन्निर्णयार्थमिदमाह—नाटकेति । नाटकदीपे यथा नृत्तशालास्थितो दीपः प्रभ्वादिकं प्रकाशयन् तदभावेऽपि प्रकाशते, एवं साक्षी जीवादिकं प्रकाशयन् सुषुप्तौ तदभावेऽपि प्रकाशत इति साक्षी न जीव इति दर्शितम् । तत्त्वदीपे-

ऽपि साक्षी न जीव नापि ईश्वर, 'केवलो निर्गुणश्च' इति श्रुतिविरोधात् । किं तु अस्पृष्टविभाग सर्वप्रत्यग्भूत ब्रह्मेति दर्शित इत्यर्थ ॥ ८४ ॥

एको देव इति श्रु-
त्यनुरोधादीश्वरस्यैव ।
कश्चिद्भेदः साक्षी-
त्युपपादितमस्ति तत्त्वकौमुद्याम् ॥ ८५ ॥

'एको देव' इति देवत्वश्रुतिविरोधात् परमेश्वरस्यैव कश्चिद्रूपभेदो जीवप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुमन्ता स्वयमुदासीन साक्षीति मतान्तरमाह— एक इति ॥ ८५ ॥

उक्तं हि तत्त्वशुद्धा-
विदमंशो रूप्यकोटिरिव ।
स ब्रह्मकोटिरेव
प्रतिभासाज्जीवकोटिरिति ॥ ८६ ॥

यथा इद रजतमिति भ्रमस्थले वस्तुत शुक्तिरंशान्तर्गतोऽपि इदमश प्रतिभासतो रजतकोटि, रजताभिन्न, तथा ब्रह्मकोटिरेव साक्षीति प्रतिभासतो जीवकोटिरिति मतान्तरमाह— उक्तं हीति ॥ ८६ ॥

केचिदविद्योपाधि-
जींवः साक्षीति भाषन्ते ।
अन्ये त्वन्तःकरणो-
पाधिर्जीवः स हीति मन्यन्ते ॥ ८७ ॥

अविद्योपाधिको जीव साक्षाद्द्रष्टृत्वात् कर्तृत्वाद्यारोपभाक्त्वेऽपि स्वयमुदासीनत्वात् साक्षीति मतान्तरमाह— केचिदिति । 'एको देव ' इति श्रुतिस्तु वास्तवब्रह्माभेदाभिप्रायेति भाव । अविद्योपाधिको जीवो न साक्षी, पुरुषान्तरान्त करणादीनामपि पुरुषान्तर प्रति स्वान्त करणभासकसाक्षिससर्गाविशेषेण प्रत्यक्षत्वापत्ते । किंतु अन्त करणोपाधिको जीव एव स इति मतान्तरमाह—अन्ये त्विति । विशिष्टोपहितयोर्भेदस्य सिद्धान्तसमतत्वादन्त करणविशिष्ट प्रमाता तदुपहित साक्षीति विवेक इति भाव ॥ ८७ ॥

---

१५. अविद्यादीनामावृतानावृतसाक्षिचैतन्यप्रकाश्यत्ववादः ।

ननु चिन्मात्रावारक-
तमसा स्वयमावृतः साक्षी ।

स कथमविद्यादीना-
मवभासयिता भवेदिति चेत् ॥

ननूक्तरूपः साक्षी चैतन्याकारकाविद्यावृतः सन् कथम-
विद्यादिकमवभासयेदिति शङ्कते— नन्विति ॥ ८८ ॥

राहुच्छन्नश्चन्द्रो
राहुं यद्वत्प्रकाशयति ।
तमसावृतोऽपि साक्षी
तमः प्रकाशयति तद्वदित्याहुः ॥ ८९ ॥

राहुवदविद्या स्वावृतप्रकाशप्रकाश्येति मतेन परिहरति
—राहुच्छन्न इति ॥ ८९ ॥

साक्ष्यवभास्यसुखादौ
संदेहादेरदर्शनतः ।
साक्षिणमपहाय तमो-
ऽन्यत्रैवावृतिकृदित्यपरे ॥ ९० ॥

वस्तुतस्तु साक्षिभास्याविद्याहंकारसुखादावावरणकार्यसं-
देहाद्यदर्शनादज्ञानं साक्षिचैतन्यं विहायान्यत्र चैतन्ये आव
रणं करोतीति मतान्तरमाह— साक्षीति ॥ ९० ॥

साक्षी चेदज्ञाना-
नावृतरूपो भवेत्तर्हि ।
तद्रूपोऽप्यानन्दः
संततमेव प्रकाशेत ॥ ९१ ॥

ननु साक्षिण्यावरणानभ्युपगमे तस्यानन्दरूपतापि भासेतेत्याशङ्क्य इष्टापत्त्या परिहरति श्लोकद्वयेन— साक्षीति ॥

इति चेदयमानन्दो
भासत एवात एव खलु ।
आत्मनि परमप्रेमा-
स्पदत्वमिति केचिदत्राहुः ॥ ९२ ॥

इति चेदिति । निगदव्याख्यानमेतत् ॥ ९२ ॥

आनन्दो मयि नास्ति न
भासत इत्यनुभवानुसारेण ।
आनन्दांशे साक्षिण
आवरणं केचिदाचख्युः ॥ ९३ ॥

अनुभवानुसारिणां मतमाह— आनन्दो मयीति । सुगममेतत् । साक्षिण्यविद्याकल्पितभेदेनावरणानावरणयोरविरोधादिति भावः ॥ ९३ ॥

१६. अहंकारादिस्मृतिसिद्ध्यर्थसंस्कारा-धानवादः ॥

नित्येन साक्षिणा त-
 त्संस्कारोत्पादनायोगात् ।
तद्भाव्याहंकारा-
 द्यनुसंधानं कथं भवेदिति चेत् ॥ ९४ ॥

ननु कथं साक्षिभास्याहंकारादीनामनुसंधानम्, नष्टज्ञानसूक्ष्मावस्थानरूपसंस्कारस्य ज्ञाने सति अयोगेन नित्येन साक्षिणा तदाधानासंभवादिति शङ्कते— नित्येनेति ॥९४॥

यद्वृत्त्युपहितसाक्षिणि
 यद्भाति तया तदीयसंस्कारः ।
इति नियमाद्विषयान्तर-
 वृत्तिजसंस्कारतस्तदित्याहुः ॥ ९५ ॥

यद्वृत्त्यवच्छिन्ने साक्षिणि यत्प्रकाशते तद्वृत्त्या तद्गोचरसंस्कार आधीयत इति नियमात् अहंकारादीनां च स्वगोचरवृत्त्यभावे घटादिविषयान्तरगोचरवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिभास्यत्वेन तादृशवृत्तिजन्यसंस्कारवत्तया अनुसंधानमुपपद्यत इति मतेन समाधत्ते—यद्वृत्तीति । एतन्नियमानभ्युपगमे स्ववृ-

त्या स्वगोचरसंस्काराधानापत्तेर्वृत्तिगोचरवृत्त्यन्तराभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति भाव ॥ ९५ ॥

केचिदहंकाराव-
च्छिन्नतया साक्ष्यनित्यतः ।
संस्कारस्तेनाहं-
कारस्मरणोपपत्तिरिति ॥ ९६ ॥

अन्याकारवृत्त्या अन्यगोचरसंस्काराधाने विषयव्यवस्थानुपपत्ते स्वाकारवृत्त्यैव स्वगोचरसंस्काराधानमिति नियम । तथा च अहंकारादिषु स्वाकारवृत्त्यभावेऽपि स्वभासकस्य साक्षिण स्वावच्छिन्नत्वेनानित्यतया तेन संस्काराद्युपपत्तिरिति मतान्तरमाह— केचिदिति ॥ ९६ ॥

अहमाकारां वृत्तिम-
विद्यावृत्तिं समाश्रित्य ।
संस्कारसंभवेन
स्मृत्युपपत्तिं प्रसाधयन्त्यन्ये ॥ ९७ ॥

सुखमहमस्वाप्समिति सुप्तोत्थितस्मृतेरुपपादनायावश्यकत्वामहमाकारां वृत्तिमविद्यावृत्तिमङ्गीकृत्याहंकारादिषु संस्काराद्युपपत्तिं प्रसाधयता मतमाह— अहमाकारामिति ॥

अपरे त्वहमिति वृत्तिरु-
पासनवन्मानसी न तु ज्ञानम् ।
मानाजन्यतयातः
संस्कारादिर्भवेदिति प्राहुः ॥ ९८ ॥

अहमित्याकारा अन्तःकरणवृत्तिरेव । सा च उपासनावन्न ज्ञानम्, क्लृप्तप्रमाणाजन्यत्वात् । ततश्च संस्काराद्युपपत्तिरिति मतान्तरमाह— अपरे त्विति ॥ ९८ ॥

अन्ये तु न क्रियाहं-
वृत्तिर्ज्ञानं प्रमाणजन्यत्वात् ।
नातश्चाहंकारा-
द्यनुसंधानेन दोष इत्याहुः ॥ ९९ ॥

उपास्तिर्हि वस्तुप्रमाणानन्तरत्वात् पुरुषप्रयत्नाधीनत्वाच्चास्तु मानसी क्रिया । अहमाकारवृत्तिस्तु ज्ञानमेव मनोरूपप्रमाणजन्यत्वात् वस्तुतन्त्रत्वाच्च । अतः संस्कारसंभवेनाहंकाराद्यनुसंधाने न काचिदनुपपत्तिरिति मतान्तरमाह— अन्ये त्विति ॥ ९९ ॥

इत्थं च बाह्यविषया-
परोक्षवृत्त्याद्युतिक्षतिः सिद्धा ।

नन्वेवमिदंवृत्त्या-
ज्ञाने नष्टे भ्रमो न स्यात् ॥ १०० ॥

इयता प्रबन्धेन प्रतिपादितं वाह्यापरोक्षवृत्त्यैवावरणाभिभव इति नियममुपसंहृत्यान्यापि नियमस्य शुक्तिरजतभ्रमस्थलेऽतिप्रसङ्गं शङ्कते— इत्थमिति । आवृत्तिक्षतिः आवरणाभिभव इत्यर्थः । उपादानाभावादिति भावः ॥ १०० ॥

अत्रेदंवृत्त्यापर-
मिदमंशाज्ञाननाशेऽपि ।
शुक्त्यंशाज्ञानवशा-
द्रजताध्यासोपपत्तिरित्याहुः ॥ १०१ ॥

इदमाकारवृत्त्येदमंशाज्ञानस्य नाशेऽपि न पश्यामीत्यनुभवेन शुक्त्यंशाज्ञानसत्त्वेन तद्वशाद्रजताध्यासोपपत्तिरिति परिहरति—अत्रेति ॥ १०१ ॥

अन्ये त्विदमाकारक-
वृत्त्यावरणांशनाशेऽपि ।
विक्षेपांशोपहिता-
दिदमंशाज्ञानतः सेति ॥ १०२ ॥

इदमंशसम्भवेन प्रतीयमानस्य रजतस्येदमंशाज्ञानमेवोपादानम् । तस्येदमाकारवृत्त्यावरणांशनाशेऽपि विक्षेपांशानिवृत्त्या तत्सहितेदमंशाज्ञानाद्रजताध्यासोपपत्तिरिति मतान्तरमाह—अन्ये त्विति ॥ १०२ ॥

अपरे त्विदमाकारा
वृत्तिर्नास्त्येव रूप्यधीभिन्ना ।
तस्याः कथमावरणा
भिभावकत्वप्रसङ्ग इत्याहुः ॥ १०३ ॥

इदं रूप्यमिति विशिष्टगोचरैव वृत्तिर्दोषादिसहकृतेन्द्रियसम्प्रयोगादुत्पद्यते, न तद्व्यतिरेकेणेदमाकारा वृत्तिरस्ति । तस्या आवरणाभिभावकत्वप्रसङ्गो निरालम्बन इति कवितार्किकचक्रवर्तिमतमाह—अपरे त्विति ॥ १०३ ॥

इतरे त्वेकैवेदं-
वृत्तिर्भ्रमहेतुरन्यवैफल्यात् ।
अध्यस्तं त्विह रूप्यं
साक्षिप्रतिभास्यमित्याहुः ॥ १०४ ॥

अधिष्ठानज्ञानस्याध्यासकारणत्वाद्रूप्याध्यासकारणमिदमाकारा वृत्तिरेकैव । न त्वन्या रूप्याकारा, प्रयोजनाभावात् ।

रूप्यभानं तु इदंवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिचैतन्येनैवोपपद्यत इति मन्यमानानां मतमाह—इतरे त्विति ॥ १०४ ॥

ज्ञानद्वयमिति पक्षे
त्विदमिति वृत्तिर्भ्रमे हेतुः ।
अन्येदं रजतमिति
स्यादिदमध्यस्तगोचरेत्येके ॥ १०५ ॥

ज्ञानद्वयाङ्गीकारपक्षे रजताध्यासहेतुभूतेदंवृत्तिरेका, अन्या तु इदमध्यस्तरजतोभयगोचरा, इदं रजतं जानामीतीदमर्थतादात्म्येन रजतानुभवादिति मतान्तरमाह—ज्ञानद्वयमिति ॥

इदमिति मानसवृत्तिर-
विद्यावृत्तिस्तु तद्भिन्ना ।
रजताकारा तस्या
नेदंविषयत्वमित्यपरे ॥ १०६ ॥

अध्यासात्पूर्वमिदमिति जायमाना वृत्तिर्मानसी, रजताकारा तु इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्यापरिणामरूपतया विद्यावृत्तिः । तस्याश्च नेदंविषयत्वम् । इदमर्थतादात्म्यानुभवस्तु अधिगतेदंत्वविषयत्वसंसर्गेण युज्यत इति मतान्तरमाह— इदमिति ॥ १०६ ॥

१७. अपरोक्षानुभूत्यर्थं वृत्ते-
र्निर्गमवादः ॥

नन्वविनिर्गतवृत्त्या-
वच्छिन्नेनैव साक्षिबोधेन ।
सकलविषयावभासो-
पपत्तिरिति वृत्तिनिर्गमो व्यर्थः ॥ १०७ ॥

परोक्षस्थल इवापरोक्षवृत्तिस्थलेऽप्यविनिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्येनैव सकलविषयावभासोपपत्तेरनुमितिशाब्दयोरिव कारणवैलक्षण्योपपत्ते वृत्तेर्विषयदेशकल्पनं वृथेति शङ्कते—नन्विति ॥ १०७ ॥

अत्र वदन्त्यपरोक्षे
विषयाधिष्ठानभूतचिद्व्यक्त्यै ।
तन्निर्गमाभ्युपगमो
युक्तो न तु परोक्ष इति केचित् ॥

तादात्म्यसंबन्धमभवे स्वरूपसंबन्धस्य कल्पनायोगात् प्रत्यक्षस्थले तादात्म्येन विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव विषयप्रकाश इति तदभिव्यक्त्यर्थं युक्तो वृत्तिनिर्गमाभ्युपगमः । परोक्षस्थले तु न तथा । तत्र वृत्तिनिर्गमद्वाराभावेनागत्या स्वरू-

पसंबन्धेनाविनिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमेव विषयप्रकाश आ-
श्रियत इति मतेन समाधत्ते—अत्रेति ॥ १०८ ॥

साक्षाच्चित्संसर्गा-
दुःखादिष्वापरोक्ष्यदर्शनतः ।
तत्सिद्ध्यै घटादौ
वृत्तेर्निर्गमनमित्यन्ये ॥ १०९ ॥

अहंकारसुखदुःखादिषु साक्षिचैतन्यसंसर्गेणैवापरोक्ष्यदर्श-
नादत्रापि तथैवेति तत्सिद्ध्यै घटादौ वृत्तेर्निर्गमः समभ्यु-
पगम्यत इति मतान्तरमाह—साक्षादिति ॥ १०९ ॥

प्रत्यक्षे गन्धादौ
स्पष्टत्वं वृत्तिनिर्गमाधीनम् ।
दृष्टमतोऽन्यत्रापि
स्पष्टत्वार्थं तदित्यपरे ॥ ११० ॥

परोक्षापेक्षया प्रत्यक्षे गन्धादावनुभूयमानं स्पष्टत्वं वृत्त्यभि-
व्यक्तचैतन्यतादात्म्यप्रयुक्तं दृष्टमित्यतोऽन्यत्रापि स्पष्टत्वार्थं
वृत्तिनिर्गमनमपेक्षत इति मतान्तरमाह— प्रत्यक्ष इति ॥

नन्वेवं स्पष्टत्वं
विषयावरणाभिभूतिररत्राश्च ।

अविनिर्गतया वृत्त्या
सिद्धेः किं वृत्तिनिर्गमेनेति ॥ १११ ॥

नन्वेवमावरणाभिभूतिरेव स्पष्टतेति पर्यवसन्नम् । तस्याश्चानिर्गतवृत्त्यैव सिद्धेः किं वृत्तिनिर्गमनेनेति शङ्कते—नन्विति । नन्वेवं वृत्तेर्भिन्नदेशस्थत्वात् कथं तया विषयगताज्ञाननिवृत्तिरिति चेन्न । यद्ज्ञानं यं पुरुषं प्रति यद्विषयावारकम्, तत् तदीयतद्विषयकज्ञाननिवर्त्यमिति ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकस्य नियमस्य सत्त्वादिति भावः ॥१११॥

अत्रैतदनिर्गमने-
न ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधस्य ।
निर्वाहः स्यादिति त-
ल्लाभार्थं वृत्तिनिर्गमापेक्षा ॥ ११२ ॥

वृत्तिनिर्गमानभ्युपगमे ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकस्य दुर्निरूपत्वेन तयोर्विरोधनिर्वाहो न स्यात् । न च यद्ज्ञानं यं पुरुषं प्रति इत्यादि तत्प्रयोजकमुक्तमिति वाच्यम् । परोक्षज्ञानेनापि विषयगताज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गात् । तन्निर्गमाभ्युपगमे तु यद्ज्ञानं यं पुरुषं प्रति यद्विषयावारकम्, तत् तदीयतद्ज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनियतात्मलाभज्ञाननिवर्त्यमिति तत्प्रयोजक-

स्य निरूपयितुं शक्यत्वेन तयोर्विरोधनिर्वाहो भवतीति तदर्थं वृत्तिनिर्गमापेक्षेति मतेन समाधत्ते—अत्रेति ॥ ११२ ॥

विषयगताज्ञानस्य
स्वसमानाधिकरणबोधनाश्यत्वे ।
सिद्धे वृत्तेरर्था-
न्निर्गमनं पर्यवस्यतीत्यन्ये ॥ ११३ ॥

विषयगताज्ञानस्य लाघवात् स्वसमानाधिकरणज्ञाननिवर्त्यत्वसिद्धावर्थाद्वृत्तिनिर्गमः फलतीति मतान्तरमाह—विषयेति ॥ ११३ ॥

सामानाधिकरण्ये
सत्येव तमः प्रकाशनाश्यमिति ।
दृष्टानुरोधतस्त-
न्निर्गमनं सिध्यतीत्येके ॥ ११४ ॥

बाह्यप्रकाशस्य बाह्यतमोनिवर्तकत्वं सामानाधिकरण्ये सत्येव दृष्टमिति दृष्टानुरोधाद्वृत्तिनिर्गमः सिध्यतीति मतान्तरमाह— सामानाधिकरण्य इति ॥ ११४ ॥

आवरणाभिभवार्थं
मा भूत्तन्निर्गमापेक्षा ।

स्याच्चिदुपरागसिध्यै
तदभेदव्यक्तयेऽथवेत्यन्ये ॥ ११५ ॥

चिदुपरागोऽभेदाभिव्यक्तिर्वा वृत्तिफलमिति मतयोस्तु तदर्थमेव वृत्तिनिर्गमनकल्पनमित्याह— आवरणेति ॥

इत्थं प्रत्यगभिन्ने
ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानाम् ।
तात्पर्येणान्वयतो
जीवपराभेदसंसिद्धिः ॥ ११६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीपरमशिवेन्द्र-
पूज्यपादशिष्य श्रीमत्सदाशिवब्रह्मेन्द्रविरचित-
वेदान्तसिद्धान्तकल्पवल्ल्यां
प्रथमः स्तबकः समाप्तः ॥

प्रासङ्गिकं परिसमाप्य सर्ववेदान्तसिद्धं प्रत्यग्ब्रह्माभेदमुपसंहरति— इत्थमिति ॥ ११६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्परमशिवेन्द्रपूज्यपाद-
शिष्यश्रीसदाशिवब्रह्मेन्द्रप्रणीतवेदान्तसिद्धान्त-
कल्पवल्लीव्याख्यायां केसरवल्ल्याख्यायां
प्रथमः स्तबकः ॥

यदि प्रत्यक्षं घटादिप्रपञ्चं तत्सत्त्वं वा गृह्णीयात्, तदा परं विरोधः । न तथा गृह्णाति । किं तु अधिष्ठानत्वेन घटाद्यनुगतं सन्मात्रमेव । तथा च प्रत्यक्षमपि सद्रूपब्रह्माद्वैतसिध्यनुकूलमेवेति मतेन परिहरति—इहेति । यथा भ्रमेष्विन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिष्ठानेदमंशग्रहण एवोपक्षयः अध्यस्तरजतादेस्तु भ्रान्त्यैव प्रतिभासः, तथा सर्वत्रेन्द्रियैः सन्मात्रग्रहणम् । मायिकघटतद्भेदादेस्तु भ्रान्त्यैव प्रतिभास इति भावः ॥ २ ॥

अस्तु घटादेरिन्द्रिय-
वेद्यत्वमथापि न विरोधः ।
न्यायसुधोदितरीत्या
सद्बुद्धेर्ब्रह्मसत्त्वविषयत्वात् ॥ ३ ॥

अस्तु घटादिप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षवेद्यत्वम्, तथापि न विरोधः, घटः सन्नित्यादिसद्बुद्धेरधिष्ठानब्रह्मसत्त्वविषयत्वात् । सत्त्वान्तरविषयत्वकल्पने गौरवादिति मतान्तरमाह— अस्त्विति ॥ ३ ॥

संक्षेपकोक्तरीत्या-
क्षस्यापि घटादिसत्त्वविषयत्वम् ।

भवतु तथापि न तत्त्वा-
वेदकता मानतेति न विरोधः ॥ ४ ॥

प्रत्यक्षस्य घटादिगताबाध्यत्वसत्त्वग्राहित्वेऽपि परानिवृत्य-त्वेन तस्य न तत्त्वावेदकत्वं प्रामाण्यम्। श्रुतेस्तु तत्प्रामाण्य-मस्तीति न तद्विरोध इति मतान्तरमाह— संक्षेपकेति ॥

प्रत्यक्षसमधिगम्यं
सत्त्वं जात्यादि न त्वबाध्यत्वम्।
न विरुध्यते तदेत-
न्मिथ्यात्वेनेति चक्षते केचित् ॥ ५ ॥

वर्तमानमात्रगोचरप्रत्यक्षेण कालत्रयाबाध्यत्वरूपसत्त्वग्रह-णायोगात्, तद्वेद्यं जात्यादिरूपमेव सत्त्वम्। तच्च मिथ्या-त्वेन न विरुध्यत इति मतान्तरमाह— प्रत्यक्षेति ॥ ५ ॥

यावद्ब्रह्मविनिश्चय-
मबाध्यतारूपसत्त्वस्य।
प्रत्यक्षग्राह्यत्वे-
ऽप्यविरोधः श्रुतिभिरित्यन्ये ॥ ६ ॥

द्विविधं सत्त्वम्। यावद्ब्रह्मज्ञानमबाध्यत्वरूपं सर्वदैवा-बाध्यत्वरूपं चेति। तत्राद्यस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वेऽपि मिथ्यात्व-

प्रतिपादकश्रुतिभिर्न विरोध इति मतान्तरमाह—याव-दिति ॥ ६ ॥

अस्तु विरोधस्तदपि
　श्रुत्या निर्दोषया कनीयस्या ।
ज्यायोऽपि प्रत्यक्षं
　शङ्कितदोषं च बाध्यमित्यपरे ॥ ७ ॥

प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसत्यत्वग्राहिणोः श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोधेऽपि दोषशङ्काकलङ्कितं प्रथमप्रवृत्तमपि प्रत्यक्षं निर्दोषत्वादपच्छेदन्यायेन परत्वाद्बलीयस्या श्रुत्या बाध्यत इति मतान्तरमाह—अस्त्विति ॥ ७ ॥

श्रुतिरपि तात्पर्यवती
　बलीयसीत्याह भामतीकारः ।
विवरणवार्तिककारा-
　स्त्वाहुः श्रुतिमात्रमिह बलीय इति ॥

नन्वेवं यजमानः प्रस्तर इति यजमानस्य प्रस्तराभेदबोधकश्रुत्या तद्भेदप्रत्यक्षमपि बाध्यतामित्याशङ्क्याह— श्रुतिरपीति । तात्पर्यवत्येव श्रुतिर्मानान्तराद्बलीयसी । प्रस्तरस्तुत्यर्थवादस्य तु स्तुतौ तात्पर्यम्, न तु स्वार्थे । अतस्तत्र

हेतुर्न तत्त्वरूपं
तस्मान्न विरोध इत्याहुः ॥ १० ॥

वृषमानयेत्यादिवाक्यं श्रवणदोषाद्वृषभमानयेत्यादिरूपेण शृण्वतोऽपि शाब्दप्रमितिदर्शनेन शाब्दप्रमितौ वर्णपदादे प्रत्यक्षं भ्रमप्रमासाधारणमेव हेतु.। न तु वर्णपदादिस्वरूपम्। तस्मादद्वैतागमेन वर्णपदादिस्वरूपोपमर्देऽपि नोपजीव्यविरोध इति मतेन समाधत्ते—शाब्देति ॥ १० ॥

अन्ये तु योग्यतासि-
ध्यपेक्षणेऽप्यत्र न विरोधः।
आमुक्त्यसद्विलक्षण-
सत्त्वोपगमादिति प्राहुः ॥ ११ ॥

यद्यप्ययोग्यवाक्याच्छाब्दप्रमानुदयेन योग्यतास्वरूपसिध्यपेक्षास्ति, तदपेक्षायामपि मुक्तिपर्यन्तं व्यावहारिकासद्विलक्षणसत्त्वार्थक्रियासमर्थत्वाभ्युपगमान्नोपजीव्यविरोध इति मतान्तरमाह—अन्ये त्विति ॥ ११ ॥

तात्त्विकसत्त्वेन जग-
न्निषिध्यते नेह नानेति।

तेन पदाद्युपमर्दन-
शङ्काविरहान्न दोष इत्येके ॥ १२ ॥

नेह नानास्तीति श्रुत्या पारमार्थिकसत्त्वेनैव प्रपञ्चो निषिध्यते, न तु व्यावहारिकसत्त्वेन। न चाप्रसक्तप्रतिषेधः। शुक्तौ रजताभासप्रतीतिरेव सत्यरजतप्रसक्तिरिति तन्निषेधवत् प्रपञ्चे सत्यत्वाभासप्रतीतिरेव पारमार्थिकसत्यत्वप्रतीतिरिति तन्निषेधोपपत्तेः। अतो व्यावहारिकसत्त्वानिषेधेन वर्णपदयोग्यतादिस्वरूपोपमर्दनशङ्कानवकाशान्नोपजीव्यविरोध इति मतान्तरमाह—तात्त्विकेति ॥ १२ ॥

केचित्तात्त्विकमेव हि
सत्त्वं तस्यानुवेधतो जगति।
सत्त्वाभिमते तस्मि-
न्नसत्त्वनिषेधेऽप्यदोष इति ॥ १३ ॥

ब्रह्मणि पारमार्थिकं सत्यत्वम्, प्रपञ्चे व्यावहारिकम्, शुक्तिरजतादौ च प्रातिभासिकमिति सत्तात्रैविध्यं नोपेयते। अधिष्ठानब्रह्मसत्तानुवेधादेव प्रपञ्चे शुक्तिरजतादौ च सत्त्वाभिमानोपपत्त्या सत्त्वाभासकल्पनस्य निष्प्रमाणत्वात्। एवं

च प्रपञ्चे सत्त्वनिषेधेऽपि नोपजीव्यविरोध इति मतान्तरमाह—केचिदिति ॥ १३ ॥

इत्थं तात्त्विकसत्ता-
भिन्नतदाभासकल्पनाभावे ।
सत्यरजतातिरिक्तो
रजताभासः प्रकल्प्यते किमिति ॥ १४ ॥

नन्वेवं ब्रह्मगतपारमार्थिकसत्त्वातिरेकेण प्रपञ्चे सत्त्वाभासानभ्युपगमे व्यवहितसत्यरजतातिरेकेण रजताभासोत्पत्तिः किमित्युपेयत इति शङ्कते—इत्थमिति ॥ १४ ॥

इति चेदसंनिकर्षा-
दपरोक्षानर्हमेव रूप्यमिति ।
अपरोक्षानुभवबला-
द्रूप्याभासस्य कल्पना युक्ता ॥ १५ ॥

व्यवहितस्यासंनिकृष्टस्यापरोक्ष्यासंभवाच्छुक्तिरजतादौ च तदनुभवात्तन्निर्वाहाय तदुपगम इति परिहरति—इति चेदिति । अनेनासंनिकृष्टभ्रमस्थलेऽनिर्वचनीयविषयोत्पत्तिरिति नियमो दर्शितो भवति ॥ १५ ॥

३. प्रतिबिम्बस्य बिम्बाभेदभेदाभ्यां सत्यत्वमिथ्यात्ववादः ॥

नन्वित्थं प्रतिबिम्ब-
भ्रमस्थले संनिकर्षवैकल्यात् ।
मुकुरे मुखान्तरं स्या-
द्ग्रीवास्थितनिजमुखातिरेकेण ॥ १६ ॥

अस्मिन्नियमेऽतिप्रसङ्गमाशङ्कते——नन्विति । संनिकर्षवैकल्यादिति, ललाटादिप्रदेशावच्छेदेन मुखस्य संनिकर्षाभावादित्यर्थः । बिम्बातिरिक्तप्रतिबिम्बाभ्युपगमे ब्रह्मप्रतिबिम्बस्यापि जीवस्य ततो भेदेन मिथ्यात्वापत्त्या मुक्तिभाक्त्वानुपपत्तिरिति भावः ॥ १६ ॥

इह न मुखस्याध्यासो
मुकुराहतदृष्टिसंनिकृष्टत्वात् ।
किं त्वस्य मुकुरगत्वं
भ्रम इति निगदन्ति विवरणानुगताः ॥

भवेदेवं यदि दर्पणे मुखस्याध्यासः स्यात्; न त्वेतदस्ति; तस्य दर्पणप्रतिहतपरावृत्तदृष्टिसंनिकृष्टत्वात् । किंतु ममेदं

इत्याशङ्क्य तत्पक्षेण तदज्ञानस्यावरणांशनाशेऽपि बिम्ब-संनिधानादिप्रतिबन्धाद्विक्षेपांशेन नाशाभावात्तादृशमेवाज्ञानं प्रतिबिम्बोपादानमिति परिहरति—नन्विति ॥ १९ ॥

मूलाज्ञानं हेतु-
बिम्बासंनिहितमुकुरधीर्बोधः ।
बिम्बादिदोषजत्वा-
त्प्रातीतिकता च घटत इत्येके ॥ २० ॥

न तावद्विक्षेपशक्तिमदवस्थाज्ञानं प्रतिबिम्बोपादानम् । यत्र पूर्वमेव दर्पणप्रत्यक्षं पश्चात् बिम्बसंनिधौ तत्र प्रतिब-न्धकाभावाद्विक्षेपांशस्य नाशे प्रतिबिम्बानुदयप्रसङ्गात् । किंतु विक्षेपशक्तिमन्मूलाज्ञानमेव तदुपादानम् । न च तत्रापि तुल्यो दोषः, पराग्विषयवृत्तीनां स्वस्वविषयावच्छिन्नचैतन्य-प्रदेशे मूलाज्ञानावरणशक्त्यंशाभिभावकत्वेऽपि तदीयविक्षे-पानिवर्तकत्वस्य व्यावहारिकघटादिविक्षेपानिवृत्त्या क्लृप्त-त्वादिति मतान्तरमाह—मूलेति । ननु तर्हि बिम्बापसरणेऽपि यावद्ब्रह्मज्ञानोदयं प्रतिबिम्बानुवृत्तिः स्यात्, उपादानाज्ञान-सत्त्वादित्याशङ्क्याह— बिम्बासंनिहितमुकुरधीर्बोध इति । बिम्बासंनिधिसहकृतमुकुरप्रत्यक्षं मूलाज्ञानानिवर्तकमपि स्व-

विरुद्धतत्कार्यविक्षेपनिवर्तकमेवेत्यर्थः । तथा च ब्रह्मज्ञानस्य निवर्तकत्वपक्षेऽपि तादृङ्मुकुरप्रत्यक्षं मुद्गरप्रहारो घटस्येव प्रतिबिम्बस्य निरोधायकमेवेत्युभयथा न प्रतिबिम्बानुवृत्तिरिति भावः । ननु तर्हि तस्य व्यावहारिकत्वापत्तिरित्याशङ्क्याह—बिम्बादीति । बिम्बसंनिधानस्वच्छत्वादिदोषजन्यत्वात् प्रातिभासिकमित्यर्थः । तथा च अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वमेव व्यावहारिकत्वप्रयोजकमिति भावः ॥

---

४. स्वप्नाधिष्ठानवादः ।

केचित्स्वप्नोऽप्येवं
मूलाज्ञानैकहेतुको भवति ।
निद्राजन्यतया प्रति-
भासात्रो ब्रह्मबोधबाध्य इति ॥ २१ ॥

एवं स्वप्नोऽप्यवस्थाशून्येऽहंकारोपहिते शुद्धे वा चैतन्ये अध्यासान्मूलाज्ञानोपादानक एव, आगन्तुकनिद्रादिदोषजन्यत्वात् प्रातिभासिकः, ब्रह्मज्ञानबाध्यश्चेति मतान्तरमाह—केचिदिति । ब्रह्मज्ञानैकबाध्यत्वेऽपि स्वप्नस्य प्रबोधे सति तिरोधानाञ्च जाग्रद्दशायामनुवृत्तिरिति भावः ॥ २१ ॥

स्वप्नाध्यासस्य परे
 प्राहुर्जाग्रत्प्रबोधतो बाधम् ।
ब्रह्मज्ञानेतरधी-
 बाध्यतया प्रातिभासिकत्वं च ॥ २२ ॥

'बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे' इति भाष्योक्तेर्जागरिते स्वप्नमिथ्यात्वानुभवाच्च स्वप्नाध्यासस्य जाग्रत्प्रबोधादेव बाधः । ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यतया प्रातिभासिकत्वं चेति मतान्तरमाह— स्वप्नेति । उपादानाज्ञाने सत्यपि भ्रमरूपेणापि जाग्रत्प्रबोधेन स्वप्नभ्रमस्य रज्जौ दण्डभ्रमेण सर्पभ्रमस्येव बाधो युक्त इति भावः ॥ २२ ॥

केचिदविद्यावस्था-
 लक्षणनिद्रानिदानकः स्वप्नः ।
सांव्यवहारिकजीव-
 ज्ञानाद्विनिवर्त्य इत्याहुः ॥ २३ ॥

जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे व्यावहारिकजगज्जीवावावृण्वन्ती मूलाज्ञानावस्थाभेदरूपा निद्रैव स्वाप्नप्रपञ्चस्योपादानम्, न मूलाज्ञानम् । पुनश्च जाग्रद्भोगप्रदकर्मोद्बोधे व्यावहारिकजीव-

स्वरूपज्ञानात् स्वोपादाननिद्रारूपाज्ञाननिवृत्त्या तस्य निवृत्ति-
रिति मतान्तरमाह—— केचिदिति ॥ २३ ॥

निद्रादोषयुतायाः-
  मन्तर्वृत्तावभिव्यक्ते ।
शुद्धे चैतन्ये स्या-
  त्स्वप्नाध्यास इति मन्वते केचित् ॥

अहंकारोपहिते शुद्धे वा प्रागुक्तस्वप्नाध्यासो न युक्तः । आद्ये अहं गजः गजवान्वेति भानापत्ते । द्वितीये, प्रमातृ-संबन्धाय चक्षुरादिवृत्त्यपेक्षोपपत्तेरित्याशङ्क्य अन्तःकरणस्य बहिरस्वातन्त्र्येऽपि देहान्तःस्वातन्त्र्यात् तदन्तःकरणवृत्तौ निद्रादोषोपेतायामभिव्यक्ते शुद्धचैतन्ये तदाश्रिताविद्यापरिणा-मरूप स्वप्नाध्यास इति विवरणोपन्यासकृन्मतेन द्वितीय-पक्षे दोषमुद्धरति—— निद्रेति । साक्षात्प्रमातृसंबन्धेन तद्भा-नोपपत्तेस्तदर्थं न चक्षुरादिवृत्त्यपेक्षेति भावः ॥ २४ ॥

केचित्तस्मिन्नेवा-
  विद्याप्रतिबिम्बचैतन्ये ।
स्वयमपरोक्षतयास्य तु
  तद्भासार्थं न वृत्त्यपेक्षेति ॥ २५ ॥

अविद्याप्रतिबिम्बे पूर्वोक्तशुद्धचैतन्य एव स्वप्नाध्यासः । अस्य शुद्धचैतन्यस्य स्वत एवापरोक्ष्यादध्यासावभासकत्वोपपत्तेस्तदर्थं न चक्षुरादिवृत्त्यपेक्षेति द्वितीयपक्ष एव मतान्तरेण दोषमुद्धरति— केचिदिति । प्रमातृत्वमप्रदृष्टत्वाशुभ वस्तु तदधिष्ठानशुद्धचैतन्यगोचरत्वसमनियतान्तःकरणवृत्तिकृताभेदाभिव्यक्तेरिति भावः ॥ २५ ॥

केचिदहंकृत्युपहित-
तत्प्रतिबिम्बे तदध्यासः ।
नाहंकारविशिष्टे
येन स्यादहमिति प्रतीतिरिति ॥ २६ ॥

नाहंकारविशिष्टे स्वप्नाध्यासः । येन गजोऽहमित्यादिप्रत्ययः प्रसज्येत । किंतु अहंकारोपहित तत्प्रतिबिम्बचैतन्य इत्याद्यपक्षेऽपि दोषमुद्धरति— केचिदिति । विशेषणत्वानुपाधे कार्यान्वयाभावादिति भावः ॥ २६ ॥

शुक्त्यादिचैतन्य-
प्रतिबिम्बे शुक्तिमदन्यमनोनिष्ठे ।
अध्यासो रजतादे-
रत एवानन्यवेधनेत्याहुः ॥ २७ ॥

एवं स्वप्नाध्यासस्य मतभेदेनाधिष्ठानमुक्त्वा रजताध्यासस्यापि तदाह— शुक्तीति । शुक्तीदंचैतन्यं शुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्यम्, तस्य प्रतिबिम्ब इत्यर्थः। अत एव, प्रतिबिम्बाध्यासादेवेत्यर्थः । बिम्बेऽध्यासे तु शुक्त्यादिवदन्यवेद्यता स्यादित्यर्थः ॥ २७ ॥

इदमंशावच्छिन्ने
 बिम्बेऽप्यध्यासमभ्युपेत्य परे ।
तत्तदविद्याश्रयपुं-
 ग्राह्यत्वान्नान्यवेद्यतेत्याहुः ॥ २८ ॥

मतान्तरमाह— इदमंशेति । नन्वेवं तर्हि पुरुषान्तरवेद्यता स्यादित्याशङ्क्याह— तत्तदिति ॥ २८ ॥

---

५. स्वप्नपदार्थानुभववादः ।

नन्वस्तु शुक्तिरूप्ये
 चाक्षुषताप्रत्ययः कथंचिदपि ।
स्वाप्नगजादिष्वेषो-
 ऽनुभवः कथमाविरस्त्विति चेत् ॥ २९ ॥

ननु शुक्तिरजते चाक्षुषत्वानुभवः साक्षाद्वा अधिष्ठानद्वारा वा कथंचित्समर्थ्यताम्। स्वाप्नगजादिषु तथानुभवः कथं समर्थनीय इति शङ्कते—नन्विति ॥ २९ ॥

अत्राहुस्तदवसरे
चक्षुःप्रमुखेन्द्रियोपरमात्।
स्वाप्नेषु चाक्षुषत्वा-
नुभवो भ्रम एव भवतीति ॥ ३० ॥

स्वप्नावस्थायां चक्षुरादीन्द्रियोपरमात् स्वयज्योतिष्ट्ववादेन स्वाप्नेन्द्रियकल्पनाया असम्प्रतिपत्तेश्च दोषसंस्कारानुरोधेन चाक्षुषत्वानुभवो भ्रम इति मतेन परिहरति— अत्रेति ॥

दृष्टिसमकालसृष्टौ
दृष्टेः प्रागर्थमात्रविरहेण।
स्याज्जाग्रदर्थबोधे-
ऽप्यैन्द्रियकत्वोपलम्भनं भ्रान्तिः ॥ ३१ ॥

दृष्टिसृष्टिवादे दृष्टिसमकाला सृष्टिरिति पक्षे दृष्टेः पूर्वं घटे घटार्थमात्राभावेन तत्सन्निकर्षाभावात् स्वप्नवज्जाग्रद्वच जाग्रद्घटाद्यनुभवे चाक्षुषत्वानुभवो भ्रम इति केषांचिन्मत- माह— दृष्टीति ॥ ३१ ॥

६. दृष्टिसृष्टिकल्पकवादः ।

इह दृष्टिसृष्टिवादे
साविद्यस्य प्रपञ्चजातस्य ।
पूर्वाविद्यासचिवः
कल्पक आत्मेति मेनिरे केचित् ॥ ३२ ॥

नन्वस्मिन् दृष्टिसृष्टिवादे कृत्स्नस्य जगत कल्पको निरुपाधिकः सोपाधिको वा आत्मा ? प्रथमे, मुक्तस्यापि तत्कल्पकत्वापत्ति । द्वितीये, उपाध्यसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वपूर्वाविद्योपहित एवोत्तरोत्तरसाविद्यसर्वप्रपञ्चस्य कल्पक इति केषाचिन्मतमाह— इहेति । अविद्याया अनादित्ववादस्तु स्वाप्नाकाशादेरिवानादित्वेनैव कल्पनादिति भाव ॥ ३२ ॥

केचिदनादित्वेना-
विद्यादेर्नैप कल्पकस्तस्य ।
किन्त्वेतद्व्यतिरिक्त-
प्रपञ्चमात्रस्य तावदिति ॥ ३३ ॥

अस्मिन्नेव वादे वस्तुतोऽविद्यादेरनादित्वेन तदन्यप्रात्मा कल्पक इति मतान्तरमाह— केचिदिति । एष, पूर्वोक्त आत्मेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

केचित्तु दृष्टिरेव
प्रपञ्चसृष्टिरनतो नान्या ।
दृश्यस्य दृष्टिभेदे
मानाभावादिति प्राहुः ॥ ३४ ॥

दृष्टिसृष्टिवादे सिद्धान्तमुक्तावल्युक्तं विरोधान्तरमाह—केचिदिति । प्रस्तुतप्रपञ्चस्य दृष्टयभेदे 'ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विलक्षणम्' इत्यादि विष्णुपुराणवचनं प्रमाणमस्तीति भावः ॥ ३४ ॥

सृष्टस्य दृष्टिवादे
जगतोऽसद्भ्रान्त्यकल्पितत्वेऽपि ।
सदसद्विलक्षणतया
मिथ्यात्वमिहोपपन्नमित्यन्ये ॥ ३५ ॥

ईश्वरसृष्टस्य जगतो दृष्टिरिति पक्षे अध्यासकारणदोषसंस्काराभावेनासदादिभ्रान्त्यकल्पितत्वेऽपि सदसद्विलक्षणत्वेन श्रुतिप्रमाणकमिथ्यात्वं संभवतीति पूर्वोक्तमतद्वये मनःप्रत्ययमलभमानानां केषांचिन्मतमाह—सृष्टस्येति ॥ ३५ ॥

---

७. मिथ्याभूतस्यापि व्यावहारिक-सत्यार्थक्रियाकारित्ववादः ।

मिथ्यात्वं यदि जगत-
स्तत्कथमर्थक्रियासमर्थत्वम् ।
अत्र स्वप्नवदर्थ-
क्रियां वदन्ति स्वतुल्यसत्ताकाम् ॥ ३६ ॥

दृष्टिसृष्टिवादे सृष्टिदृष्टिवादे च मिथ्यात्वसम्प्रतिपत्ते कथं मिथ्याभूतस्यार्थक्रियाकारित्वमित्याशङ्क्य स्वप्नसमानसत्ताकार्थक्रियाकारित्वं सम्भवतीति केषांचिन्मतेन परिहरति— मिथ्यात्वमिति ॥ ३६ ॥

अन्ये तु स्वप्नोदित-
साध्वसकम्पस्य जाग्रदनुवृत्त्या ।
नैवार्थतत्क्रियाणां
समसत्ताकत्वनियम इत्याहुः ॥ ३७ ॥

स्वप्नभुजङ्गव्याघ्रादिजनितभयकम्पादेर्जाग्रद्दशायामप्यनुवृत्तिदर्शनादर्थानां तत्क्रियाणां च समानसत्ताकत्वनियमो नास्तीति मतान्तरमाह— अन्ये त्विति ॥ ३७ ॥

सालोकेऽप्यपवरके
प्रविशत्पुरुषेण कल्पितं ध्वान्तम् ।
अर्थक्रियासमर्थं
दृष्टमितीत्थं निदर्शयन्त्यपरे ॥ ३८ ॥

अन्तर्गृहे लब्धपुरुषान्तरीयघटादिदर्शनसमर्थप्रकाशव-त्यकस्मात् प्रविशता पुरुषेणाध्यस्तं तमः, तं प्रति घटाद्यावर-णाद्यर्थक्रियासमर्थं दृष्टमिति निदर्शनपूर्वकं पूर्वोक्तमेव मतम-नुसरतां मतमाह— सालोक इति ॥ ३८ ॥

अन्ये तु नार्थसत्ता-
मपेक्षते तत्क्रिया किं तु ।
सत्त्वं वासत्त्वं वा
तत्तत्स्वरूपमात्रमिति प्राहुः ॥ ३९ ॥

अर्थक्रियाप्रयोजकत्वं न सत्यत्वम् । अर्थक्रियानुत्पत्तिद-शायां घटादेरसत्यत्वप्रसङ्गे । किं तु सत्त्वं वासत्त्वं वा तत्तद्रूप-स्थितिमात्रमिति मिथ्यात्वेऽप्यर्थक्रियाकारित्वसम्भवादिति मता-न्तरमाह—अन्ये त्विति ॥ ३९ ॥

मरुपयसि जात्यभावा-
त्पानाद्यर्थक्रिया तु नेत्येके ।

अस्त्येव जातिरर्थ-
क्रियापि काचिन्न चाखिलेत्यन्ये ॥ ४० ॥

नन्वेवं सति मरुमरीचिकोदकेनापि पानाद्यर्थक्रियाप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तत्र तोयत्वजात्यभावान्नैवमिति तत्त्वशुद्धिकारादिमतेनोत्तरमाह— **मरुपयसीति** । अत्र तोयत्वभानं तु संस्कारबलेनेति भावः । अन्यथाख्यात्यनभ्युपगमात्तोयत्वजातीयत्वानुसंधानं विना तोयार्थिनस्तत्प्रवृत्त्ययोगाच्च तोयत्वजातिरस्त्येव । तल्लिप्सया धावनादिजननादर्थक्रिया च काचिदस्त्येव । तथापि क्वचिद्दोषसामान्यज्ञानाध्यासहेतूच्छेदोपरमात् क्वचिद्विशेषदर्शनादधिष्ठानज्ञानेन बाधान्न सर्वार्थक्रियेति मतान्तरमाह— अस्त्येवेति ॥ ४० ॥

---

८. मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेऽपि न प्रपञ्चमिथ्यात्वहानिरिति वादः ।

मिथ्यात्वं यदि मिथ्या
जगतः सत्यत्वमापतेत्तर्हि ।
सत्यं चेदद्वैत-
क्षतिरित्यद्वैतदीपिकाकाराः ॥ ४१ ॥

तदेव मिथ्यात्वेऽपि अर्थक्रियासिद्धयविरोधाज्जगतो मिथ्यात्व सिद्धम्। तत्र माध्व शङ्कते—मिथ्यात्वमिति। अत्रे-त्यादेरुत्तरेणान्वय ॥ ४१ ॥

स्वाश्रयसमसत्ताको
धर्मः स्वविरुद्धधर्महरः।
इति नियमान्मिथ्यात्वं
सत्यत्वनिवृत्तिहेतुरित्याहुः ॥ ४२ ॥

सर्वत्र धर्माणा स्वविरोधिप्रतिक्षेपकत्वे धर्मिसमसत्ताकत्वमेव तन्त्रम्। न पारमार्थिकत्वमपि। व्यावहारिकेणापि घटत्वेनाघटत्वादिप्रतिक्षेपदर्शनात्। अतो जगत्समसत्ताकेनापि मिथ्यात्वेन सत्यत्वप्रतिक्षेपसिद्धिरित्याशयेन परिहरति—स्वाश्रयेति। स्वविरुद्धधर्महर स्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपक इत्यर्थ। सत्यत्वनिवृत्तिहेतु सत्यत्वप्रतिक्षेपहेतुरित्यर्थ ॥ ४२ ॥

---

९. औपाधिकजीवभेदेन सुखदुःखाद्य-सांकर्यव्यवस्थावादः।

ननु भिन्नैर्जीवैः स-
द्वितीयता ब्रह्मणः कुतो न स्यात्।

नैषां भेदाभावा-
दुपाधिभेदात्सुखादिवैचित्र्यम् ॥ ४३ ॥

नन्वेवमचेतनस्य जगतोऽपि मिथ्यात्वे चेतनानामपवर्गभाजां मिथ्यात्वायोगात्कथं तैः सुखदुःखादिवैचित्र्यात्परस्परं भिन्नैर्ब्रह्मणः सद्वितीयता न स्यादिति शङ्कते—नन्विति । एवं च अद्वितीयब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयो न युक्त इति भावः । नैवं सद्वितीयता ब्रह्मणः, जीवानां परस्परं भेदाभावात् । ननु तर्हि सुखादिवैचित्र्यं न स्यादिति चेन्न । अन्तःकरणोपाधिभेदेन तद्वैचित्र्योपपत्तेरिति केषांचिन्मतेन परिहरति—नैषामिति ॥ ४३ ॥

सत्यप्युपाधिभेदे
तद्भेदस्यानपायितया ।
उपपद्यतां कथं वा
सुखदुःखादिव्यवस्थितिस्तत्र ॥ ४४ ॥

ननूपाधिभेदे सत्यपि तदुपहितानां सुखदुःखाद्याश्रयाणां जीवानामभेदानपायात् कथं सुखदुःखादिव्यवस्थोपपद्यतामिति शङ्कते— सतीति । तत्रेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४४ ॥

म् । मूलाग्ररूपोपाधिमात्रेण वृक्षे संयोगतदभावदर्शनादिति भावः ॥ ४७ ॥

इतरे त्वेकस्मिन्नपि
शुद्धे भेदप्रकल्पनास्तीति ।
आश्रयभेदादेव
प्रकृते सुवचा व्यवस्थेति ॥ ४८ ॥

आश्रयभेदादेव विरुद्धधर्मव्यवस्थेति नियमाभ्युपगमेऽप्येकस्मिन्नेव निष्कृष्टचैतन्ये उपाधिभेदेन भेदकल्पना सम्भवतीति मणिमुकुराद्युपाधिकल्पितप्रतिबिम्बरूपाश्रयभेदादेव दातश्यामत्वादिव्यवस्थैव प्रकृतेऽपि कल्पिताश्रयभेदेन सुखदुःखादिव्यवस्था सुवचेति मतान्तरमाह—इतरे त्विति ॥

---

१०. जीवानां सुखाद्यननुसंधानप्रयोजकोपाधिवादः ।

एवमुपाधिवशेन
व्यवस्थितिर्यदि भवतु नामैवम् ।

तदननुसंधाने कः
प्रयोजकः स्यादुपाधिरत्राहुः ॥ ४९ ॥

एवमुपाधिभेदेन सुखदुःखादिव्यवस्थासमवमुपपाद्य जीवाना परस्पर सुखाद्यननुसधाने प्रयोजकोपाधिं पृच्छति—एवमिति ॥ ४९ ॥

भोगायतनभिदाननु-
संधानस्य प्रयोजिकेत्येके ।
विश्लेषशालिभोगा
यतनभिदा तत्प्रयोजिकेत्यपरे ॥ ५० ॥

उत्तमाह—भोगायतनेति । ननु हस्तपादादिशरीरावयवाना भोगायतनत्वाविशेषात् तद्भेदोऽप्यननुसधाने प्रयोजकः स्यात्, न च इष्टापत्तिः । तथात्वे पादलग्नकण्टकोद्धाराय हस्तव्यापारो न स्यात् । हस्तावच्छिन्नस्य वेदनाननुसधानादिति चेत्, न । हस्तावच्छिन्नस्य तदननुसधानेऽप्यवयवावयविनो पादशरीरयोरभेदसत्त्वेन पादावच्छिन्नवेदनावानहमिति शरीरावच्छिन्नस्यानुसधानाद्धस्तव्यापारोपपत्तेरिति भाव । हस्तावच्छिन्नस्यापि चरणावच्छिन्नवेदनाननुसधानमभ्युपगम्य मतान्तरमाह— विश्लेषशालीत्यादिना । अत्र विश्लेषशब्देन

एकस्मिन्नवयविनि घटकत्वेनाननुप्रविष्टत्वं विवक्षितम् । तेन मातृगर्भस्थशरीरयोर्विश्लिष्टतया न गर्भस्थस्य मातृसुखानुसंधानप्रसङ्गः । हस्तपादयोस्तु संश्लिष्टत्वेन तदवच्छिन्नयोः परस्परानुसधानमिष्टमेवेति भावः ॥ ५० ॥

इतरे शरीरभेद-
　स्तथेति केचिन्मनोभिदेवमिति ।

अज्ञानभेद एव
　प्रयोजकः स्यादिहेत्येके ॥ ५१ ॥

मतान्तरमाह—इतर इति । तथा, प्रयोजक इत्यर्थः । नन्ववयवोपचयादिना शरीरभेदात् कथं यौवने बाल्यसुखाद्यनुसंधानमिति चेत्, न । ऐन्द्रजालिकशरीरादाविव सर्वत्र माययैवोपचयादिकल्पनौचित्यात् तत्कल्पितोपचयादेः शरीरभेदकत्वायोगादिति भावः । प्रागुक्तान्तःकरणभेद एव प्रयोजक इति मतान्तरमाह— केचिन्मनोभिदेति । एवं प्रयोजक इत्यर्थः । पूर्वोक्ताज्ञानभेद एव प्रयोजक इति मतान्तरमाह— अज्ञानेति ॥ ५१ ॥

तस्माज्जडस्य
　मिथ्यात्

मानान्तराविरोधा-

द्व्याणि वेदान्तसंगतिः सिद्धा ॥ ५२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपरमशिवेन्द्र-

पूज्यपादशिष्य श्रीसदाशिवब्रह्मेन्द्रविरचित-

वेदान्तसिद्धान्तकल्पवल्ल्यां

द्वितीयः स्तवक समाप्त ॥

प्रासङ्गिक परिसमाप्य प्रपञ्चित प्रकृतमविरोधमुपसंहृत्य पूर्वस्तवकसिद्धसमन्वयेन सगमयति— तस्मादिति ॥५२॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्परमशिवेन्द्रपूज्यपाद

शिष्यश्रीसदाशिवब्रह्मेन्द्रप्रणीतश्रीवेदान्तसिद्धान्त

कल्पवल्लीव्याख्यायां कमरवल्ल्याख्यायां

द्वितीय स्तवक ॥

तृतीयस्तवकः ॥

१. कर्मणां विद्योपयोगप्रकारवादः ।

ज्ञानेनैव ब्रह्मा-
　　वाप्तिः कथमन्यतोऽपि तत्स्मरणात् ।
नान्यानुपयोगात्त-
　　त्प्राप्तावज्ञाननाशरूपायाम् ॥ १ ॥

प्रथमस्तवकेन सर्ववेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि समन्वये द्वितीयेन तदविरोधे समर्थिते तादृग्ब्रह्मप्राप्तौ ज्ञानमेव साधनं नान्यदिति समर्थनाय शङ्कते—ज्ञानेनैवेति । अन्यतः, ज्ञानादन्येन कर्मणेत्यर्थः । तत्स्मरणादिति, 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति कर्मणा ब्रह्मप्राप्तिस्मरणादित्यर्थः । विस्मृतकण्ठचामीकरस्येव नित्यप्राप्तस्य ब्रह्मणोऽज्ञाननिरामरूपायां तत्प्राप्तौ ज्ञानमात्रस्योपयोगेन तदन्यस्य कर्मणोऽनुपयोगान्नैवमिति परिहरति— नान्यानुपयोगादित्यादिना । 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुत्या साधनान्तरप्र-

तिषेधात् । स्मृतेश्च ब्रह्मावाप्तौ कर्मणः परंपरासाधनत्वपरत्वान्न विरोध इति भावः ॥ १ ॥

कर्मनिकरोपयोगं
　वाचस्पतिराह वेदनेच्छायाम् ।
जगुरिष्यमाण एव
　ज्ञाने तं विवरणानुगताः ॥ २ ॥

क तर्हि कर्मणामुपयोग इत्यत आह— कर्मेति । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन' इत्यादिश्रुतेर्यज्ञादीनां कर्मणां सन्प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानभूतायां वेदनेच्छायामुपयोग इत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति सामान्यन्यायादिच्छाविषयतया शब्दबोध्य एव वस्तुनि शाब्दसाधनतान्वय इति स्वर्गकामवाक्ये क्लृप्तविशेषन्यायस्य बलीयस्त्वादिष्यमाणे ज्ञान एव यज्ञादीनामुपयोग इति मतान्तरमाह— जगुरित्यादिना । तं उपयोगमित्यर्थः ॥ २ ॥

संन्यासस्योपयोग इति मतेन समाधत्ते— कर्मविनाश्ये-त्यादिना। कर्मभिरेव दुरितक्षयसिद्धे संन्यासवैयर्थ्यमि-त्याशङ्कापरिहारार्थं कर्माविनाश्येति दुरितविशेषणम् ॥ ५ ॥

केचिददृष्टद्वारा तथा:
श्रवणाङ्गतामाहुः।
दृष्टद्वारा त्वपरं
विक्षेपाभावलक्षणया ॥ ६ ॥

मतान्तरमाह—अदृष्टेति। 'शान्तो दान्त' इति श्रुता-वुपरतिशब्दितस्य सन्यासस्य श्रवणाद्यङ्गसाधनचतुष्टयान्तर्भा-वदर्शनात् संन्यासपूर्वकत्वावश्यकत्वादिति भाव। मतान्तर-माह—दृष्टेति। दृष्टे संभवति अदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वा-द्विक्षेपाभावस्यावहितबुद्धिसाध्यं सर्वत्र लोकत एवाङ्गत्वसिद्धे वचनाद्वैधसन्यासलक्षणो विक्षेपाभावो नियम्यत इति भाव. ॥ ६ ॥

संन्यासे त्वधिकारं
ब्राह्मणवत्क्षत्रवैश्ययोरेके।
ब्राह्मणजातेरेव
प्राहुस्तं नान्ययोरितरे ॥ ७ ॥

संन्यासस्य ज्ञानोपयोगं द्वेधा प्रदर्श्य तदधिकारिणं निरूपयति— संन्यासे त्विति । 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इत्यादिश्रुतौ सामान्यतः क्षत्रियादिसाधारण्येन संन्यासविधानादिति भावः । 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्' 'ब्राह्मणो व्युत्थाय' 'ब्राह्मणः प्रव्रजेत्' इत्यादिसंन्यासविधिषु ब्राह्मणग्रहणात्, 'अधिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहः । न संन्यासविधिर्यस्माच्छ्रुतौ क्षत्रियवैश्ययोः' इति वार्तिकोक्तेश्च ब्राह्मणस्यैव संन्यासेऽधिकारः, न क्षत्रियवैश्ययोः । तयोस्तु संन्यासं विनैव श्रवणाद्यधिकारितेति मतान्तरमाह— ब्राह्मणजातेरित्यादिना ॥ ७ ॥

---

८. श्रवणाधिकारवादः ।

संन्यासिन एव परं
　श्रवणाद्यधिकारिता मुख्या ।
गौणी राजन्यादे-
　र्जन्मान्तरसंभवत्फलेत्यपरे ॥ ८ ॥

'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति श्रुतेः 'आ सुप्तेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया' इति स्मृतेश्च अनन्यव्यापारतालक्ष-

जन्मान्तरभाविन्या-
　　मप्युपकारित्वघटकमित्याहुः ॥ १० ॥

अमुख्याधिकारिणाप्युत्पन्नविविदिषेण क्रियमाणं श्रवणं द्वारीभूतविविदिषोत्पादकप्राचीनविद्यार्थयज्ञाद्यनुष्ठानजन्यापूर्वप्रयुक्तमिति तदेवापूर्वं विद्यारूपफलपर्यन्तं व्याप्रियमाणं जन्मान्तरीयायामपि विद्यायां स्वकारितस्य श्रवणस्योपकारं घटयतीति श्रवणस्यादृष्टार्थत्वेऽपि नानुपपत्तिरिति परिहरति —यज्ञादीति ॥ १० ॥

यावद्ब्रह्मज्ञानो-
　　दयमाचरितं पुनः पुनः श्रवणम् ।
नियमादृष्टं जनय-
　　त्यतो न दोष इति विवरणाचार्याः ॥

श्रवणनियमविधिपक्षेऽपि ब्रह्मज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तं पुनः पुनः क्रियमाणं श्रवणं नियमादृष्टं जनयति, न ततः प्राक् । अतस्तद्बलात् श्रवणस्य जन्मान्तरीयज्ञानफलकत्वं न विरुद्धमिति मतान्तरमाह — यावदिति ॥ ११ ॥

कृच्छ्राशीतिफलोक्तेः
　　श्रवणमपूर्वं क्रमेण जनयित्वा

तद्द्वारा भाविफलं
जनयेदिति केचिदभिदधति ॥ १२ ॥

'दिने दिने च वेदान्तश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् । गुरुशुश्रूषया लब्धात्कृच्छ्राशीतिफलं लभेत्' इति स्मृत्या श्रवणस्य कृच्छ्राशीतिफलोक्तेः प्रतिदिनमनुष्ठितं श्रवणमपूर्वद्वारा जन्मान्तरे ज्ञानं जनयतीति मतान्तरमाह—तद्द्वारेति । यथाग्न्याधानस्य पुरुषसंस्कारेषु परिगणनात् पुरुषार्थत्वम्, तथा दृष्टस्यापि श्रवणस्य दिने दिने पंक्त्यादिवचनबलाददृष्टार्थत्वमपि संभवतीति भावः ॥ १२ ॥

---

६. निर्गुणस्याप्युपास्यत्ववादः ।

विद्यारण्यमुनीन्द्राः
श्रवणस्यैवात्मविद्यायाम् ।
निर्गुणविषयोपास्ते-
र्मुख्यामुपकारितामाहुः ॥ १३ ॥

इत्थं श्रवणादेरेव ज्ञानसाधनत्वे निरूढेऽपि श्रवणादिव-न्निर्गुणब्रह्मोपासनस्यापि ज्ञानसाधनत्वमिति मतं दर्शयति—

विद्यारण्येति। प्रश्नोपनिषदि 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इति निर्गुणोपासनां प्रकृत्य अनन्तरं 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इति तत्समानकर्मसाक्षात्कारफलकीर्तनादिति भावः॥ १३॥

---

७. ब्रह्मसाक्षात्कारकारणवादः।

अथ किं साक्षात्कारे
करणं ब्रह्मैकगोचरे ब्रूहि।
ब्रुवते केचित् प्रत्यय-
पौनःपुन्यं प्रसंख्यानम्॥ १४॥

ब्रह्मसाक्षात्कारप्रमासाधकेषु निर्णीतेषु तत्साधकतमनिर्णिनीषया पृच्छति— अथ किमिति। उत्तरमाह— ब्रुवत इत्यादिना। विधुरकामिनीसाक्षात्कारे करणत्वेन क्लृप्तस्य प्रत्ययावृत्तिलक्षणस्य प्रसंख्यानस्य क्लृप्तप्रमाणानन्तर्भावेऽपि तज्जन्यसाक्षात्कारस्येश्वरमायावृत्तिज्ञानवदर्थाबाधमात्रेण प्रमात्वसंभवादिति भावः॥ १४॥

अपरे तु मनो हेतु-
स्तत्सहकारि प्रसंख्यानम्

तस्य करणत्वक्लृप्ते-
रहमनुभूताविति प्राहुः ॥ १५ ॥

'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति श्रुते मन एव साक्षात्कारे करणम्। प्रसंख्यानं तु तत्सहकारिमात्रम्। मनसश्च अहंकारोपहितसाक्षात्कारे 'अहमेवेदं सर्वोऽस्मीति मन्यते' इति श्रुत्युपदर्शितस्वात्मब्रह्मसाक्षात्कारे करणत्वक्लृप्तेरिति मतान्तरमाह—अपरे त्विति ॥ १५ ॥

इतरे तु महावाक्यं
प्राहुरसाधारणो हेतुः ।
यन्मनसेति निषेध-
श्रवणान्न मनोऽत्र हेतुरिति ॥ १६ ॥

'तद्धास्य विजज्ञौ, तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः' इत्यादिश्रुतिष्वाचार्योपदेशानन्तरमेव साक्षात्कारोदयाभिधानात्, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि' इत्यादिश्रुतिषु च ब्रह्मण उपनिषदेकवेद्यत्वस्य प्रतिपादनाच्च, ब्रह्मसाक्षात्कारे महावाक्यमेव करणम्, न तु मनः, 'यन्मनसा न मनुते' इत्यादितत्करणत्वप्रतिषेधश्रवणादिति मतान्तरमाह— इतरे

त्विति । 'मननमेवानुद्रष्टव्यम्' इत्यादिश्रुतिस्तु साक्षात्कारे हेतुत्वमात्रपरा न तु कारणत्वपरा, तावतैव मननमेति तृतीयाया उपपत्तेरिति भाव. ॥ १६ ॥

---

८. शाब्दापरोक्षवादः ।

साक्षात्कारं जनयेत्
  प्रत्ययसंतानसहकृतं वाक्यम् ।
अग्निविशेषापेतो
  होम इवापूर्वमित्यपरे ॥ १७ ॥

ननु वाक्यस्य परोक्षज्ञानजनकत्वक्लृप्तेः, कथमपरोक्षज्ञान-जनकत्वमित्याशङ्क्य स्वतः परोक्षज्ञानजननसमर्थमपि वाक्यं वैधाग्न्यधिकरणसहकृतो होमोऽपूर्वमिव विहितभावनाप्रचयसहकृतं सत् अपरोक्षज्ञानमपि जनयतीति मतान्तरमाह—साक्षात्कारमिति । औपनिषदे ब्रह्मणि मानान्तराप्रवृत्तेः परोक्षज्ञानेनापरोक्षभ्रमनिवृत्त्ययोगाच्छब्दादपरोक्षज्ञानानुदयेऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति भाव. ॥ १७ ॥

ध्यानाभ्याससहाया-
  न्मननतो नष्टेष्वनुविपर्यय ।

नदभेदाद्गौणमिति
　प्रवदन्त्यद्वैतविद्यार्याः ॥ २० ॥

न अपरोक्षवस्तुविषयकत्वं ज्ञानापरोक्ष्यम्, स्वप्रकाशस्व-रूपसुखाव्यापनात् । किं तु अभिव्यक्तचित्स्वरूपमेव । तच्च ब्रह्मण एव साक्षादस्ति । विषयादेस्त्वभिव्यक्तचैतन्याभेदाद्गौणमिति मतान्तरमाह—स्फुटचित्त्वमिति ॥ २० ॥

---

९. अज्ञाननिवर्तकवादः ॥

अथ चाक्षुषवृत्त्यापि
　ब्रह्माज्ञानं निवर्ततामिति चेत् ।
अत्राचार्याश्चाक्षुष-
　वृत्तिश्चिद्गोचरैव नेत्याहुः ॥ २१ ॥

नन्वेवं घटादिविषयकचाक्षुषवृत्त्या घटाद्यधिष्ठानब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्या ब्रह्मावारकमूलाज्ञानं कुतो न निवर्तेत । घटाद्याकारवृत्तेरप्यभिव्यक्तचिदंशे मूलाज्ञानसमानविषयकत्वसत्त्वादिति शङ्कते— अथ चाक्षुषेति । न चाक्षुषवृत्तिश्चैतन्यविषयिणी 'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति

कश्चनेनम्' इत्यादिश्रुत्या चैतन्यस्य परमाणुवच्चक्षुराद्ययोग्यत्वादिति मतेन परिहरति— अत्रेत्यादिना ॥ २१ ॥

चिद्विषयिण्यपि सा न
ब्रह्माज्ञानस्य वारिका किं तु ।
वेदान्तजैव वृत्तिः
श्रुतिनियमादृष्टसहकृतेत्यपरे ॥ २२ ॥

अस्तु घटादिचाक्षुषवृत्तिरपि चिद्विषयिणी, तथापि सा न ब्रह्मावारकमूलाज्ञाननिवृत्तिहेतुः । किं तु श्रवणनियमादृष्टसहकृतवेदान्तवाक्यजन्यवृत्तिरेवेति मतान्तरमाह—चिद्विषयिणीति ॥ २२ ॥

वाक्योद्भवैव वृत्तिः
स्वरूपसंबन्धभेदेन ।
ब्रह्माज्ञानं क्षपये-
न्न तु चाक्षुषवृत्तिरित्यपरे ॥ २३ ॥

प्रत्यग्ब्रह्माभेदगोचरा 'तत्त्वमसि' इत्यादिवाक्यजन्यैव वृत्तिः पदार्थशोधनासहितस्वरूपसंबन्धविशेषेण तदभेदगोचरं मूलाज्ञानं निवर्तयेत्, न तु चाक्षुषवृत्तिरिति मतान्तरमाह—वाक्येति ॥ २३ ॥

अथ निजहेतुमविद्यां
  विद्या विनिवर्तयेत्कथं नाम ।
इह केचन वेणूत्थित-
  वह्निज्वालेव वेणुमित्याहुः ॥ २४ ॥

ननु प्रत्यगभिन्नब्रह्माकारा वृत्ति स्वहेतुभूतामविद्या कथ निवर्तयेदित्याशङ्क्य नाय नियम, साक्षाद्वेणुजन्याया अप्यभिज्वालायास्तद्विरोधित्वदर्शनादिति परिहरति— अथेति । घटादिज्ञानेषु समानविषयकाज्ञानबाधकत्वस्य क्लृप्तत्वाच्चेति भाव ॥ २४ ॥

---

१०. ब्रह्माकारवृत्तिनाशकवादः ।

अज्ञानोन्मूलनकं
  ज्ञानं वृत्त्यात्मकं कथं नश्येत् ।
अत्राहुः कतकरजो-
  न्यायात्स्वयमेव नश्यतीत्येके ॥ २५ ॥

तप्तायःपतितपयो-
  न्यायमिहोदाहरन्त्यन्ये ।

दग्धतृणकूटदहनो-
दाहरणं केचिदत्राहुः ॥ २६ ॥

ननु स्वकार्याविद्यानिवर्तकवृत्ते केन निवृत्ति ? वृत्त्यन्तरेणेति चेदनवस्था । अनिवृत्तौ तु तयैव वृत्त्या द्वैतापत्तिरित्यर्धेनाशङ्क्य, तत्र मतत्रयोक्तदृष्टान्तत्रयेण सार्धश्लोकेन परिहरति—अज्ञानेति । यथा वारिक्षिप्तकतकरेणुस्तद्गत पङ्क निवर्त्य स्वयमप्यन्यानपेक्षो निवर्तते, यथा तप्ताय पिण्डनिक्षिप्तो जलबिन्दु तद्गत भस्म क्षालयित्वा स्वयमपि शुष्यति, यथा वा तृणकूट दग्ध्वा वह्निर्भूमौ स्वयमेव शाम्यति, तथा अखण्डाकारवृत्तिरज्ञान दग्ध्वा ब्रह्मणि स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थ ॥

वृत्त्यारूढः साक्षी
शमयेत्सविलासमज्ञानम् ।
आरुह्य सूर्यकान्तं
दहति तृण रविकरो यथैवैके ॥ २७ ॥

उक्तदृष्टान्तेषु कालादृष्टादिकारणान्तरसभवेन तद्वैषम्यमाशङ्क्य मतान्तरमाह—वृत्तीति । वृत्त्यभिव्यक्त ब्रह्मैव अज्ञान तत्कार्य तदन्तर्गता वृत्तिं च नाशयति । यथा सूर्यकान्तशिलारूढ सूर्यकर तृण दहति, तद्वदित्यर्थ । तथा च न द्वैतापत्तिरिति भाव ॥ २७ ॥

अज्ञानमेव साक्षा-
ज्ज्ञानान्नश्यति जगत्तु तन्नाशात् ।
जीवन्मुक्तिरपीत्थम-
विद्यालेशेन घटत इत्यन्ये ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपरमशिवेन्द्र-
पूज्यपादशिष्य श्रीसदाशिवब्रह्मेन्द्रविरचित-
वेदान्तसिद्धान्तकल्पवल्ल्यां
तृतीयः स्तबकः समाप्तः ॥

न तावत् ज्ञानात् सविलासाज्ञाननाशः, तथात्वे प्रारब्ध-स्यापि नाशप्रसक्त्वेन जीवन्मुक्त्ययोगात् । किं तु परस्परवि-रोधात् ज्ञानादज्ञानमात्रं नश्यति, प्रपञ्चस्तूपादाननाशात् । एवं च उपादानमन्तरेण कार्यस्थित्ययोगात् जीवन्मुक्तिसिद्धये प्रारब्धकर्मणा तच्छरीराद्युपादानाविद्यालेशनाशः प्रतिबध्यत इत्यविद्यालेशेन जीवन्मुक्तिरप्युपपद्यत इत्याशयेन मतान्तर-माह—अज्ञानमिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्परमशिवेन्द्रपूज्यपाद
शिष्यश्रीसदाशिवब्रह्मेन्द्रप्रणीतश्रीवेदान्तसिद्धान्त-
कल्पवल्लीव्याख्यायां केसरवल्ल्याख्यायां
तृतीयः स्तबकः ॥

चतुर्थस्तवकः ॥

१. अविद्यालेशवादः ।

कोऽयमविद्यालेशो
जीवन्मुक्तिर्हि यदनुषङ्गेण ।
अत्राचख्युः कतिचिद्-
विद्याविक्षेपशक्तिरेष इति ॥ १ ॥

एवं मुक्तिसाधने निर्णीते तत्फलनिरूपणं प्रकृतजीवन्मुक्तिनिर्वाहकाविद्यालेशपरीक्षामुखेनारभते— कोऽयमिति । ज्ञानेनाविद्याया आवरणशक्त्यंश एव नश्यति ; विक्षेपशक्त्यंशस्तु प्रारब्धेन प्रतिबद्धत्वान्न नश्यति । स एष एवाविद्यालेश इति मतेनोत्तरमाह— अत्रेत्यादिना ॥ १ ॥

अपरे क्षालितमदिरा-
घटगन्धसमैव वासना स इति ।
अन्ये स दग्धवासो-
न्यायादनुवृत्तिभागविद्येति ॥ २ ॥

'तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थमम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति' इति वार्तिकविरोधमाशङ्क्य मतान्तरमाह— अपर इति । निराश्रयत्वामनावस्थानायोगमाशङ्क्य मतान्तरमाह— अन्ये स इत्यादिना । सः अविद्यालेश इत्यर्थः ॥ २ ॥

सर्वज्ञात्ममुनीन्द्रा-
 स्त्वाहुर्ब्रह्मात्मविज्ञानात् ।
स्वाविद्याविनिवृत्तौ
 नाविद्यालेशसंभवोऽस्तीति ॥ ३ ॥

विरोधिज्ञानोदयेऽविद्यायाः निवृत्तौ लेशतोऽपि तस्याः शेषो न संभवति, तत्संभवे तन्नाशाय ज्ञानान्तरकल्पने तस्यैव लाघवादविद्यानाशकत्वौचित्यादिति मतान्तरमाह— सर्वज्ञेति । 'तस्य तावदेव चिरम' इति श्रुतेरात्मज्ञानप्रशंसार्थत्वेन जीवन्मुक्तौ तात्पर्याभावादर्थवादमात्रत्वादिति भावः ॥

---

२. अविद्यानिवृत्तिस्वरूपवादः ।

अथ केयमविद्याया
 विनिवृत्तिर्नाम तच्छृणुत ।

ब्रह्मैव नातिरिक्ता

सेत्याहुर्ब्रह्मसिद्धिकाराद्याः ॥ ४ ॥

तत्राविद्यानिवृत्तिरूपज्ञानफलस्वरूपनिर्णयाय पृच्छति— **अथेति** । नित्यसिद्धस्य ब्रह्मस्वरूपस्यामस्त्वापादकत्वादविद्यैवाभावः । तन्निवृत्तिश्च ब्रह्मस्वरूपैवेति मतेनोत्तरमाह— **ब्रह्मैवेत्यादिना** । तथा च यस्मिन् सति यत्सत्त्वं यदभावे च यदभावः तत् तत्र कारणमिति, ज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपमुक्तिं प्रति योगक्षेमसाधारणहेतुत्वं संभवतीति भावः ॥ ४ ॥

आनन्दबोधगुरवो-

ऽविद्याविनिवृत्तिरात्मनो भिन्ना ।

सदसत्सदसन्मिथ्या-

प्रकारभिन्नप्रकारिकेत्याहुः ॥ ५ ॥

आत्मान्यैवाविद्यानिवृत्तिः । सा च न सती, द्वैतापत्तेः, नाप्यसती, ज्ञानसाध्यत्वायोगात्; नापि सदसती, विरोधात्; नाप्यनिर्वाच्या, अनिर्वाच्यस्योपाधेरज्ञानापादकत्वनियमेन मुक्तावपि तदनुवृत्तिप्रसङ्गात्, ज्ञानानिवर्त्यत्वापत्तेश्च । किं तु उक्तप्रकारचतुष्टयातिरिक्तप्रकारेति मतान्तरमाह— **आनन्दबोधेति** ॥ ५ ॥

अद्वैतबोधगुरव-
  स्वात्मज्ञानैककालीना ।
विनिवृत्तिरविद्यायाः
  क्षणिका सा भावविक्रियेत्याहुः ॥ ६ ॥

अस्त्वनिर्वचनीयैव सा, तथापि नोपादानाविद्यालेशप्रसक्तिः । उत्पत्तिद्वितीयक्षणे उत्पन्नोऽयं घटः नोत्पद्यत इति उत्पत्तेरवर्तमानत्ववत् निवृत्त्यनन्तरमपि द्वितीयक्षणे निवृत्तोऽयं न निवर्तते इति व्यवहारेण निवृत्तेरप्यवर्तमानत्वेन क्षणिकभावविकारविशेषरूपत्वम् । तथा च अविद्यानिवृत्तिरात्मज्ञानोदयानन्तरक्षणवर्तिनी भावविक्रियेति न कश्चिद्दोष इति मतान्तरमाह— अद्वैतेति ॥ ६ ॥

---

३. मुक्तिस्वरूपवादः ।

नन्वज्ञाननिवृत्तेः
  क्षणिकत्वान्मुक्तिरस्थिरा स्याचेत् ।
ब्रह्मानन्दस्फुरणं
  दुःखाभावश्च मुक्तिरित्याहुः ॥ ७ ॥

नन्वेवमविद्यानिवृत्तेः क्षणिकत्वे मोक्षस्य स्थिरपुरुषार्थत्वं न स्यादित्याशङ्क्य नाविद्यानिवृत्तिः स्वतः पुरुषार्थः, तस्याः सुखदुःखाभावान्यतरत्वाभावात् । किं तु अखण्डानन्दस्फुरणं संसारदुःखोच्छेदश्च । तदुपयोगितया च तस्यास्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमुपेयत इति केषांचिन्मतेन परिहरति— नन्विति ॥

ननु तस्याः क्षणिकत्वे
मुक्तिर्न स्थिरपुमर्थ इति मैवम् ।
सुखदुःखाभावान्यत-
रत्वाभावान्न हि तथेत्याहुः ॥ ८ ॥

एतच्छ्लोकार्थ एव पुनः श्लोकान्तरेणोच्यते—ननु तस्या इति ॥ ८ ॥

चित्सुखचरणास्त्वाहु-
र्दुःखाभावोऽपि न पुमर्थः ।
सुखशेषत्वात्तस्य
स्वरूपसुखमेव तादृगिति ॥ ९ ॥

दुःखाभावो न स्वतः पुरुषार्थः, सर्वत्र दुःखाभावस्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकाभावतया सुखशेषत्वात् । स्व-

रूपसुखमेव पुरुषार्थ इति मतान्तरमाह—चित्सुखचरणा इति ॥ ९ ॥

---

४. ब्रह्मानन्दस्य प्राप्यत्ववादः ।

नित्यप्राप्तोऽप्ययमा-
नन्दः स्वाविद्यया तिरोभूतः ।
तन्नाशे प्राप्यत इव
कण्ठाभरणं यथेत्याहुः ॥ १० ॥

नन्वयमानन्दः प्रत्यगात्मरूपत्वान्नित्यप्राप्त इति कथं तत्प्राप्तिर्ज्ञानफलमित्याशङ्कायां केषांचिन्मतमाह— नित्येति । एवं च आनन्दस्य गौण्येव प्राप्तिर्ज्ञानफलमिति भावः ॥१०॥

आनन्दो नास्तीति
व्यवहारात्संसृतौ तदप्राप्तिः ।
साविद्यया निवृत्ते-
त्याहुः प्राप्तिं परे मुख्याम् ॥ ११ ॥

संसारदशायां आनन्दो नास्ति न भातीति व्यवहारादावरणप्रयुक्ता काचित्तस्य अप्राप्तिरभ्युपेयते । विषयावरणनि-

श्रुतौ सत्यपुरुषा प्राप्तिर्निवर्तन इत्यप्राप्तिः प्राप्तिश्च पुरुषैवेति मतमाह— आनन्द इति ॥ ११ ॥

आनन्दः संसारे

यद्यपि पारोक्ष्यतो न पुरुषार्थः ।

अस्तु स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदमात्रमापरोक्ष्यम् । तथापि अज्ञानमहिम्ना जीवभेदवच्चैतन्यानन्दयोर्भेदोऽप्यध्यस्त इति संसारदशायां पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरचैतन्यापरोक्ष्यवद-नवच्छिन्नानन्दापरोक्ष्यमपि नास्ति। अज्ञाननाशे तु चिदानन्द-भेदविलयात्तदापरोक्ष्यमिति मतान्तरमाह— अज्ञानेति ॥

---

५. मुक्तस्य ब्रह्मभाववादः ।

अथ मुक्त ईश्वरः स्या-
　दाहो शुद्धात्मनावशिष्येत ।
अत्रैकजीववादे
　स शिष्यते शुद्धरूपेण ॥ १४ ॥

ज्ञानफलप्राप्तौ निर्णीतायां प्राप्यस्वरूपनिर्णयाय पृच्छति— अथेति । तत्र प्रथममेकजीववादेन समाधत्ते—अत्रेत्यादि-ना । एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागा-दिकृत्स्नभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विलयान्निर्विशेषचैतन्यरूपे-णावशिष्यत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नानाजीवमतेऽपि
 प्रतिबिम्बेशानदर्शने तस्य ।
प्रतिबिम्बान्तरभावा-
 योगाद्बिम्बात्मनास्ति परिशेषः ॥ १५ ॥

नानाजीववादेऽपि मायाप्रतिबिम्ब ईश्वर इति मतेऽवि-द्याप्रतिबिम्बजीवस्य स्वोपाधिविनाशे प्रतिबिम्बान्तरभूतेश्वर-भावप्राप्त्ययोगाद्बिम्बभूतशुद्धचैतन्यात्मना परिशेषो भवतीति समाधानान्तरमाह—नानाजीवेति ॥ १५ ॥

बिम्बेश्वरवादे त्वी-
 श्वरताप्राप्तिर्विमुक्तस्य ।
आसर्वमुक्त्यमुष्मि-
 न्बिम्बत्वापह्नवायोगात् ॥ १६ ॥

अविद्यायामन्तःकरणे वा चित्प्रतिबिम्बो जीवः । बिम्ब-भूतस्त्वीश्वर इति मते मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्तिपरमेश्वरभावा-पत्तिरिष्यते । यथानेकेषु दर्पणेष्वेकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सति एकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो बिम्बभावेनैवावतिष्ठते, न तु मुखमात्ररूपेण । तदानीमपि दर्पणान्तरसंनिधानप्रयु-

त्वस्य मुखे बिम्बत्वस्यानपायात् । तथा एकस्य ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषूपाधिषु प्रतिबिम्बे सति विद्योदयेनैकोपाधिलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानमुचितम्, न तु शुद्धरूपेण । तदानीमप्यविद्यान्तरस्य सत्त्वेनेश्वरे तत्प्रयुक्तबिम्बत्वस्यापह्नोतुमशक्यत्वादिति समाधानान्तरमाह— बिम्बेति । अमुष्मिन् ईश्वर इत्यर्थः । नन्वेवं ज्ञानस्येश्वरभावापत्तिफलकत्वे तस्य दहराद्युपासनाविशेषप्रसङ्ग इति चेत्, न । ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्त्यानन्दावाप्तिफलकत्वेन विशेषसत्त्वादिति भावः ॥

परमार्थतस्तु मुक्तः
　सर्वज्ञत्वादिधर्मनिर्मुक्तम् ।
विगलितसर्वविकल्पं
　विमलं ब्रह्मैव केवलं भवति ॥ १७ ॥

मुक्तस्य सर्वमुक्तिपर्यन्तं ईश्वरभावापत्तिरपि बद्धपुरुषान्तरदृष्ट्या । वस्तुतस्तु अस्पृष्टेश्वरत्वादिधर्मनिर्मुक्तनिखिलभेदप्रपञ्चनित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यपरमानन्दाद्वितीयाखण्डैकरसब्रह्मात्मनावस्थानमिति परमसिद्धान्तमाह— परमार्थत इति ॥

इत्थं परमशिवेन्द्रा-
　नुग्रहभाजनसदाशिवेन्द्रकृतौ ।

सिद्धान्तकल्पवल्ल्यां
तुर्यः स्तबकश्च संपूर्णः ॥ १८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीपरमशिवेन्द्र-
पूज्यपादशिष्य श्रीसदाशिवब्रह्मेन्द्रविरचित-
वेदान्तसिद्धान्तकल्पवल्ल्यां
चतुर्थः स्तबकः समाप्तः ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमत्परमशिवेन्द्रपूज्यपाद
शिष्यश्रीसदाशिवब्रह्मेन्द्रप्रणीतश्रीवेदान्तसिद्धान्त-
कल्पवल्लीव्याख्याया केसरवल्ल्याख्याया
चतुर्थः स्तबकः ॥
इति सिद्धान्तकल्पवल्ली समाप्ता ॥